

महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
पुस्तक मण्डन माला
संस्थानिक यांच्ची पूरक
सी.सी.आय.एम. व महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ

सी.सी.आय.एम. व महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
यांच्चा सुधारीत अभ्यासक्रमानुसार

आयुर्वेदीय श्वीरोग विज्ञान

तृतीय वर्ष

(बी.ए.एम.एस.)

लेखिका

प्रा. डॉ. जयमला विजय शिंके M.S. (खीरोग प्रसूतितंत्र)

ग्राह्यापक व विभागामुख

श्वीरोग प्रसूतितंत्र विभाग

एम. एस. आयुर्वेद महाविद्यालय, गोंदिथा

प्रकाशक :
डॉ. विलय जाधव
तथागत प्रकाशन
सर्वोदय रेसिडेंसी,
स.न. २८, तिपळे निलाब,
पुणे-४११०२७.

मा : ९७६५७९१६१३

◎

प्रथमावृत्ति : १५ ऑक्टोबर (विजया दशमी) २००२
द्वितीयावृत्ति : १९ नोवेंबर (मार्गशीर्ष, गुरुवार) २००९
तृतीयावृत्ति : ३७ मे (बुळ पौरीमा, मांगळवार) २०११
चतुर्थ आवृत्ति : १९ सप्टेंबर (गणेश चतुर्थी) २०१२

◎

० लेखिका
डॉ. जयमाला शिंके

११२४, सदाशिव पेठ, शलाका अपार्टमेंट,
पुणे ४११०३०.

मा - ९८२२३७०९१५

◎

मुद्रक व अक्षरजुळवणी
सुनील यादव
सुयश मुद्रणालय,
नवी सांगवी, पुणे-४११०२७.
मा - ९८२२३२०२५५

मूल्य : रु. ३५०/-

माझे आई व वडील
कै. सौ. जयश्री विजयकिशोर शिंके
कै. श्री. विजयकिशोर शिंके
यांना आदरपूर्वक समर्पित

● चतुर्थ आवृत्तीच्या

प्रिंटिंगमध्येयान्मोर्त्यवृत्ति

७४४३

आपण सर्व सुज आयुर्वेद तजानी रक्तीरोग विज्ञान या पुस्तकाचे उरफूत रचागात केले ल्या बदल मी आपली कळणी आहे.

महाराष्ट्रातील सर्व महाविद्यालयातील रक्तीरोग प्रसूतींत्र या विषयाच्या सर्व अध्यापकांनी केलेल्या सहकार्यबदल मी त्यांची कळणी आहे.

पुस्तक लिहिल्यानंतर वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प्रकाशक करत असतात. म्हणूनच 'तथागत् प्रकाशन'चे डॉ. विजय जाधव यांनी आयुर्वेदीय रक्तीरोग विज्ञान या पुस्तकाला प्रथम मान दिल्याबदल मी त्याची कळणी आहे. सुधाश प्रिंटसर्वे श्री. सुनील यादव यांनी अल्पावधीत पुस्तक तयार करून दिल्याबदल तसेच पुस्तकाची मांडणी आकर्षक व सुवक करण्यासाठी अद्यरजुळणी केल्या बदल मी त्यांचे आभार मानते.

माझ्या वाचकवाची मी सदेव कळणी राहीन तरेच आपणाकडून आलेल्या सुद्यना व तुटीची पूर्तता करण्याचा माझा सदेव प्रयत्न राहील.

मधोदय,
विष्णा ज्ञानालय वि. लिंगे,
११२५, सदाशिव घेठ,
पुणे - ३०.

विष्ट :- प्रसूतीत्र विज्ञान व आयुर्वेद रक्तीरोग विज्ञान या पुस्तकाच्या मानवतेवाचत...
संख्या :- आपले दि. ०५/०२/२००५ रोमांचे पत्र

आपण सदाशिव पणाऱ्ये विचारीठ मानवतेवाच सादर केलेल्या प्रसूतीत्र विज्ञान व आयुर्वेद आपण सदाशिव विज्ञान या पुस्तकाच्या विस्तितिकल अभ्यासमंडळानें आणि आयुर्वेद व पुनर्नी रक्तीरोग विज्ञान या पुस्तकाच्या विस्तितिकल अभ्यासमंडळानें आणि आयुर्वेद व पुनर्नी विचाराकेने "पुस्तकाचन पुस्तक" (Supplementary Reading Book) घेऊन मानवता प्रश्नान केलेली आहे. आपणास कठविष्यात येते की, सदर पुस्तकाच्या मानवतेवाच प्रतिकृती आवयाची असरवास, आपणास कठविष्यात येते की, सदर पुस्तकाच्या मानवतेवाच प्रतिकृती आवयाची असरवास, प्रासादकृत विचाराकिंवदने विलेन्या मानवतेवा, "पुरकृष्णन पुस्तक" (Supplementary Reading Book) असा स्पष्ट उल्लेख करावा.

कृतारे,

(गौ. एस. एस. कुमारे)
सदाशिव विष्णाज्ञानालय

प्रकरण पहिले

अनुक्रमणिका

पृष्ठ क्रमांक

क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
१.	स्त्रीशारीर विज्ञान	३-३२
२.	स्त्रीशारीर क्रिया	१३-१९
३.	रजोविकार	२०-२७
४.	शुक्रविचार	२८-३४
५.	नष्टार्तव	३५-४१
६.	रक्तप्रदर	४२-४८
७.	योनिव्यापद	४९-८४
८.	योनिकंद	८५-८७
९.	योन्यर्श	८८-९२
१०.	निरुद्ध योनि	९३-९४
११.	गर्भाशय अर्जुद	९५-१०५
१२.	रक्तगुल्म	१०६-११३
१३.	जी-वंध्यत्व	११४-१२९
१४.	स्तनरोग	१३०-१५६
१५.	स्थानिक चिकित्सा	१५७-१७४

स्त्री-व्याख्या :

च.शा. ४ टीका

(जिन्व्यामध्ये शुक्र-आर्तव संयोग होऊन गर्भधारणा होते तसेच गर्भाची वाढ होते ती अशी 'जी' ची व्याख्या केलेली आढळते.)

वरीलप्रमाणे ल्हीची व्याख्या सविस्तरणे लक्षात घेता शुक्र-आर्तव याचा संयोग घडून येतो असे गर्भाशय व गर्भाची पूर्णपणे वाढ झाल्यानंतर गर्भनिष्करण होण्यास योनि शारीर (जी विशिष्ट अवयव) व भोवतालचे शारीर प्राकृत असणे अतिशय आवश्यक आहे कारण ल्हीला क्षेत्रभूत व पुरुषाला लीजभूत मानले जाते. म्हणूनच हे शारीर प्राकृत व आरोग्य पूर्ण ठेवण्यासाठी ल्हीच्या जन्मापासूनच्या विविध व्यानुसार अवस्था व त्या अवस्थामध्ये होणारे शारीरिक तसेच मानसिक बदल यांची विस्तृत माहिती पुढे देत आहे.

जीविशिष्ट व्य व संज्ञा :

आमुवेदीक सर्व संहितामध्ये आमुव्याच्या तीन अवस्था वर्णन केल्या आहेत -

विविध- बालं मध्यं जीणनिते । च.शि. ८/१२

वधस्तु विविधं बाल्यं मध्यं वृद्धनिते । चु.च. ३५/३६

१) बालावस्था :

या अवस्थेमध्ये सर्व धातृ अपरिपूरक असतात. तसेच व्यंजनादि लक्षणे (जीवित्याची लक्षणे) पूर्णपणे नसतात. शारीर हे कोमल, करेश महन करण्यास असमर्थ आणि बल, वर्ग यांची पूर्ण वाढ न झालेली अशी कफाविक्य असलेली अशी असते.

बाला तु नीयते नारी यावद् वर्षांपि खोडवा ।

यो.र. रात्रीचर्या १-१०

स्त्रीच्या या बालावस्थेची मर्यादा १६ वर्षांपर्यंत संहिताकारांनी सांगितलेली आहे. तरी या अवस्थेची विभागणी तीन भागात केल्यास तिची त्या त्या वयापर्वतची शारीरिक व मानसिक वाढ लक्षात घेता येते. त्या दृष्टीने -

* * **आदवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।**

दशवर्षा भवेत् कन्या अत उर्ध्वं रजःस्वला ।) पाराशर स्मृति

अ) गौरी :

८ वर्षापर्यंत बालिकेला गौरी असे म्हटले आहे. या वर्षापर्यंत पुत्र व कन्या या दोहोमध्ये बाहुत: लिंगनिश्चिती व्यतिरिक्त फरक नसतो. म्हणूनच या अवस्थेपर्यंत तिला कुमारी असे म्हटले जाते.

ब) रोहिणी :

८ ते ९ वर्षामध्ये तिला रोहिणी म्हटले आहे. या वर्षापासून तिच्यामध्ये स्त्री विशिष्ट व्यंजने (लक्षणे) उत्पन्न होण्यास मुरुवात होते. याच वयात बालिकेचे स्तन उत्तरावणे, उंची वाढणे, भास्त्रस्थिकर रोमराणी येणे इत्यादी शारीरिक वृद्धी होण्यास मुरुवात होते तसेच तिच्या मनात लज्जा, भय इत्यादी तसेच स्त्री-पुरुष भेद इत्यादी मानसिक भाव उत्पन्न होवू लागतात.

क) कन्न्या :

१० वर्षापर्यंत तिला कन्या म्हटले आहे. या वयात बीपील लक्षणे अधिक व्यक्त होवू लागतात आणि अम्यंतरतः गर्भाशयामध्ये वाढ होवू लागते.

ड) रजःस्वला -

१२ व्या वर्षापासून तिला रजःस्वला म्हटले जाते. १० ते १२ वर्षापर्यंत तिची शारीरिक तसेच मानसिक स्त्री-विशिष्ट अवयव व भाव यांची वाढ पूर्ण होवून स्त्रीविशिष्ट क्रिया रजःप्रवृत्ती २-३ वर्षांत दिसून येते.

अशा तन्हेने १६ वर्षापर्यंत ती विवाहास योग्य अशी होते. संहिताकारांनी १६ वर्षे वयाची स्त्री विवाहयोग्य सांगितलेली आहे. ।

**पूर्णिमोऽशवर्षा स्त्री पूर्ण विशेन संगता ।
वीर्यवन्तं सुतं चूते ----- ॥ अ.ह.शा. १/९**

वरील सर्व शारीरिक व मानसिक वृद्धी ही पूर्णत: शुक्र धातुवर अवलबून असते. त्या दृष्टीने यासाठी शुक्र धातुवा विचार आवश्यक असतो.

२) मध्यमावस्था :

या अवस्थेमध्ये बल, वीर्य, शौर्यं पराक्रम तसेच शक्ती, हे संपूर्णतेला प्राप्त होते. ग्रहणधारण, स्मरण-वचन व विज्ञान याची शक्ती पूर्णत्वाता येते. धातु स्थिर होतात. धातुंची पूर्ण वृद्धी झाल्याने शरीर हे परिपक्व आणि मन सुदृढा स्थिर होते. या अवस्थेत पिताधिक्य असते.

तदृद्युमणिरुदा स्थापत्यंचा शंखदत्सरावधि ।

तदृद्युमणिरुदा स्थापत्यंचा शंखदत्सरावधि ॥

यो.र. रात्रिचर्या १ - १०

मध्यमावस्था ५० वर्षापर्यंत असली तरी स्त्रीच्या वैवाहीक जीवनाच्या दृष्टीकोनातून त्याचे दोन भाग केले जातात. त्यानुसार स्त्रीची परिचर्या असावी.

अ) तरुणी : (१८. ३३)

१६ ते ३२ वर्षापर्यंतच्या अवस्थेतला तरुणी असे समजले जाते. या अवस्थेत स्त्रीचे शरीर हे व्यवाय, गर्भधारणा, प्रसव इत्यादी प्राकृत क्रियाना शारीरिक व मानसिक रित्या परिपक्व झालेले असते. धातुंची व स्त्री-विशिष्ट अवयवांची पूर्ण वाढ झाल्याने याच काळात स्त्रीला परिपूर्णत्व आलेले असते. म्हणूनच संहिता अनुसार तरुणी ही अवस्था विवाह व गर्भधारणेला योग्य अशी समजली जाते. चरकाचाचार्यांनी १८ वर्षे तर हारितसंहितेमध्ये १९ वर्षे हे विवाहयोग्य वय सांगितले आहे. तरुणी या अवस्थेत स्त्री ही प्रजनन क्षम असते.

ब) अधिरुदा : (१८. ३४)

३२ वर्षापासून ५० वर्ष वर्षापर्यंत अधिरुदा समजली जाते. या अवस्थेत हळूहळू स्त्रीचे धातु श्वीण होऊ लागते. व स्त्रीची रजेनिवृत्ती होते. कुटंबाचे संगोपन, स्थिरत्व या दृष्टीने स्त्रीच्या मानसिक इच्छेत बदल दिसू लागतात. हळूहळू स्त्री वृद्धदावस्थेकडे चुकू लागते. आयुर्वेदीय संहितामध्ये मध्यमावस्थेमधील अनेक संज्ञा विभिन्न वर्णन केलेल्या आढळतात.

सुश्रुसंहिता : २० वर्षापर्यंत वृद्धी, ३० वर्षापर्यंत योवन, ४० वर्षापर्यंत

संपूर्णता, ७० वर्षपूर्ण हानि.

वाग्मीत्वार्थ: ३० वर्षापर्यंत योवेन, ४० वर्षापर्यंत संपूर्णता आणि ६० वर्षापर्यंत

अपरिहानि

नारायणपंडिता - ४० वर्षपर्यंत यवावस्था, ७० वर्षपर्यंत मध्यमावस्था

हारितसंहिता - २५ वर्षपूर्यते युवावस्था, ७० वर्षपूर्यते मध्यमावस्था।

(३) वृद्धालयः

६० ते ७० वर्षांपूर्वीतची ही अवस्था असते. या अवस्थेत बातीलाईक्य असते.

वृद्धा तत्परता ज्ञाया सुरहात्सेवाजाता।

वरील सर्व अवस्थांचा व त्रिदोषांचा परम्पर संबंध लक्षात घेता ढारणारात दिसून येणाऱ्या तसेच झी-विशिष्ट अवयवातील स्थानवैगुण्यमुळे होणाऱ्या झीरोगावरा चिकित्सा करताना दोष वैषम्य लक्षात घ्यावे तसेच शुक्रधातूचा विचार मुळा तितकाच्च महत्वाचा ठरतो.

विचार करू -

श्रीगिः सूक्तं अथवा

बी-पुरुष शरीरामध्ये भिन्नता दिसून येते ती श्रोणि या भागाचे परिमाणामध्ये आणि आकारामध्येच दिसून येते. जीच्या नैसर्विक प्रक्रिया प्रसवासाठी आणि सुलभ प्रसुतिसाठी खीशोणिचे आकारमान वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

पूर्वभाग गुरु. उत्ता अ. ३
पुरुषांचा उरोभाग तर खीचा अधोभाग हा गुरु असतो.
अपत्याना मूलं नार्थः परं नुगाम् ।

ચ.ચિ. ૩૦/૫

अपत्यप्रासीच्या दृष्टीने नारी ही पुरुषपेक्षा श्रेष्ठ असते. त्या साठीच खीच्या श्रोणिचे आकारमान व परिमाण ग्रंथकारांनी दिलेले आढळते.

पुरुषोः प्रभाणविस्तीर्णा जीशोः ।
आदृतशांगुलविस्तारमुः तत्प्रभाणा पुरुषस्य कटी

आदादशांगुलविस्तारमुरः तत्प्रभाणा पुण्यस्य कटी

सु. सू. ३५-१२

चतुर्विंशत्युलभुविस्तारमुक्तं तत्प्रभाणा स्मीशोणिङ्गेया ।
सु.सू. ३५/-९ चक्रपाणि दीव

त्यमाणा स्नानारोग्यम् ।

पुरुषाचे उर हे २४ अंगुळे असते त्याचप्रमाणात म्हणजेच २४ अंगुळे खोशेगिचे असते. खीचे उर हे १८ अंगुळे तर तेवढ्याच प्रमाणात पुरुषाची कर्ती असते.

आपत्यधारण व अपत्य निष्क्रमणाच्या दृष्टीने खीच्या श्रोगिन्या ठिकाणाचा आकाश
व संधी यांची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

च.शा. ७ / ६ द्वे श्रोणिफलके, एक भागस्थि ।

શ્રોણયા પદ્ધ, તેણ ગુદમાનિતવેણ ઘત્વારિ, ક્રિકસ્તાયેતસ્ક્રમ ।
સુ.શા. ૫/૧૯

चरकाचार्याच्या मते श्रोणिस्थानी दोन श्रोणि फलकास्थी व एक भगास्थि असते. मुश्ताचाचयानी अधिक विस्तृत वर्णन करून श्रोणि ही पाच अस्थिंमी बनलेली असते असे सांगितले आहे. त्यापैकी गुदास्थि, भगास्थि व त्रिकास्थी एक-एक आणि नितबास्थि दोन असतात असे वर्णन केले आहे.

(नारकाचायार्णी त्रिकास्थी, युदास्थि यांचा समावेश श्रोणिफलकास्थी मध्ये केलेला आहे.)
 या अस्थिमधील संधी काही उराविक वयाप॑र्वत अल्पचल असतात.
 गर्भनिष्क्रमणाचेवेळी त्या अल्पचल संधीचा गर्भमार्ग करण्यास उपयोग होतो. त्यापेकी
 गुट, भा आणि नितबास्थिमधील संधी सामुद्द्वा प्रकारचे असतात तर कपालास्थि म्हणजेच
 नितबास्थिमधील संधी त्रुचसेवनी प्रकारच्या असतात. (नितबास्थि हा तीन अस्थिंचा
 बनलेला असतो. ते अस्थि एकमेकाना त्रुचसेवनी संधीनी जोडलेले असतात.)

स्त्रीविशेष ज्ञातेसः १२३ - ९ + ३

पुर्वपश्चात्यारमध्ये असलत्या नऊ बाहेहुख ख्रातसाव्यातोरक द्वा शरारात ३
द्वातसे अधिक असतात.

श्रवणन्यन नव ज्ञोतांसि नराणा वहिमुखानि ।

सु.शा. ५/१०

द्वे स्तनयोरभस्ताद् रक्तवहं च ।
अथस्ताद्रक्तवहं स्मरातपत्रस्याथः आर्तववहं ।

स्मरातपत्रं भास्त्वोपरित्वेन भागे ।

सु.शा. ५/१० टीका

याठिकाणी वर्णन केलेल्या स्तन्यवह (दोन) खोतसाचा विस्तृत विचार करायचा द्याल्यास स्तन्यवह खोतसाचे पूर्णत्व यैवनावस्थेत होत असले तरी स्तन्यवर्तनाने कार्याची अभिव्यक्ति होते. या खोतसाची दुर्दी संचित स्तन्य, स्तन्यदुर्दी, आधात इत्यादी कारणाने होऊन अतिप्रवृत्ती, संग, ग्रंथी इत्यादी स्वरूपात स्तन्यवह खोतस उष्णी लक्षणे दिसून येतात. (याचा विस्तृत विचार स्तनरोग प्रकरणात केला आहे.)

खीविशिष्ट अधिक खोतसापैकी अधःस्थानि असलेले रक्तवह खोतस म्हणजेच रजोवह खोतस होय. रजोवह खोतस हे बहिमुख खोतस आहे. याचे ग्रंथोक्त वर्णन आढळत नसले तरी प्रसादरूप लाजाची (गर्भशयाच्या) उत्तरी, मलरूप रजाचे वहन इत्यादी कार्य यौवनावस्थेपासून रजोनिवृत्तीपर्यंत योनिद्वारे घडत असते. त्याचदृष्टीने गर्भशय, गर्भशयमुख, योनि यांचे प्राकृतव रजोवह खोतसाच्या प्राकृतत्वाला कारणीभूत असते. वर वर्णन केलेले रजोवह खोतसाचे कार्य आर्तववह खोतसाच्या कार्यावर अवलंबून असते. आर्तववह खोतसाचे वर्णन सुश्रुताचार्यानी अंतर्मुख खोतसामध्ये केलेले आहे.

आर्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भशयं आर्तव वाहिन्यश्च धमन्यः ।
तत्र विद्वाया वंच्यात्वं मेषुनासहिष्यत्वमात्वनाशक्त ॥

सु.शा. ९/१२

याठिकाणी आर्तववह खोतसाचे मूलस्थान गर्भशय व आर्तववह धमन्या सांगितले आहे आणि आर्तववह खोतस विष्ड झाल्यास वन्ध्यात्व, मेषुनासहत्व तसेच आर्तवनाश अशी लक्षणे दिसून येतात. याचाच अर्थ या ठिकाणी आर्तव या शब्दाचा संबंध गर्भधारणेशी घेतल्यास आर्तववह खोतसात गर्भशय व आर्तववह धमनीच्या सहाय्याने प्रसादरूप रज तयार होवून गर्भशया तयार होणे व पुढे गर्भधारणा, गर्भोषण इत्यादी कार्य होतात.

आर्तववह खोतसाचे कार्य वयाच्या १२ व्या वर्षापासून ५० वर्षपर्यंत

अंदिक्षाहतपणे चालू असते. दर महिन्याच्या रजःप्रवृत्तीच्या खालावावरून आर्तवनिमित्तिच्या कार्याचे अनुमान करता येते. याचवरून गर्भशय, बीजवाहिनी व अंतफल यामध्ये हे यासाठीच्या चालू असते. या सर्वावरून आर्तववह खोतस हे खीशरीरात खीबीजउत्पत्ती, गर्भधारणा प्रकरणात केले आहे. आर्तववह खोतसाचे नियंत्रण असते.

खीविशिष्ट पेशी : १३० वै४०

पुरुषशयरीपेक्षा खीशरीरात २० पेशी अधिक (संघेने) असतात.

सु.शा. ५/३१
पुरुषशयरीपेक्षा १० पेशी अधिक (संघेने) असतात.
दश तासा स्तनयोः एकैकस्तिन् पंच घंचेति, योवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यप्थे चतुर्षःतासां प्रसुते अन्यन्तरतः द्वे मुखाश्रिते बालो च वृते द्वे,
गर्भछिद्रसंभितास्तिस्तः शुक्रातेवप्रवेणिन्यास्तिस्त एव ।

खियांमध्ये पुरुषशयरीपेक्षा ज्या वीस पेशी अधिक असतात त्यापैकी प्रत्येक स्तनांच्या ठिकाणी ५-५ अशा एकूण १० पेशी असतात. यैवनावस्थेत त्यांची खी व्याजन म्हणून वाढ होते. त्या पेशीचे स्वनांपत्र तिर्माण करण्याच्या दृष्टीने कार्य असते. उरलेल्या दहा पेशीपैकी ४ पेशी या बाह्यायोनिन्याच्या ठिकाणी दोन (गोलाकार) आणि दोन पेशी बाह्यायोनिणासून आत. (प्रथमावर्तात) प्रसरलेल्या असतात. या पेशीचे प्राकृत कार्य बाल योनिला सम्यक् आकार (शक्ताकृति) देणे तसेच व्यवाय व गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी अपत्यप्थ करणे हे असते. या पेशीच्या कार्य विकृतीमुळे कष्टांग, विलंबित प्रसव गर्भसंग इत्यादी लक्षणे दिसून येतात.

गर्भशयपुखाच्या ठिकाणी ३ पेशी असतात. त्या पेशीचे कार्य गर्भशय मुख प्राकृत स्थितीत ठेवणे तसेच गर्भाधानाचे वेळी आणे गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी गर्भशय पुखाची विस्तृती करणे हे असते या पेशीच्या शैथिल्यामुळे अंतर्मुखी, सूचीमुखी, ऊस, भ्रश इत्यादी रचनात्मक विकृती दिसून येतात. गर्भशयपुख पेशी शैथिल्यामुळे गर्भपात गर्भस्थाव, अकाल प्रसव इत्यादी प्रसव विकृती दिसून येतात.

गर्भशयासंबंधित असणाऱ्या तीन पेशीपैकी एक पेशी शुक्रत्रवेशाचे ठिकाणी व दोन पेशी आर्तवप्रवेणिन्याच्या ठिकाणी (दोन बाजूला एक एक) अशा असतात. शुक्रात्रव

स्त्रीशारीर-विज्ञान
आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

संयोगाचेवेळी आवश्यक ते आकुंचन प्रसारण करणे हे या पेशीचे प्रमुख कार्य असते.

तसेच गर्भनिष्क्रमाचे वेळी आवी प्रातुभर्व योग्य रितीने निर्माण करून गर्भाशयाचे आकुंचन प्रसारण सुधादा याच पेशीद्वारे घडते. या पेशीच्या कार्य किकृतीमुळे युक्तार्तव संयोग न होणे तसेच वेलवित आवी इत्यादी लक्षण दिसून येतात.

या २० पेशीच्या व्यतिरिक्त साख्येने २ अशा पेशीचा उल्लेख करणे हे योग्य वाटते.

पुंसा पेश्यः पुरस्ताधा: प्रोक्तः लक्षणमुष्कज्ञाः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥ सु.शा. ५/४९

स्त्रीविशिष्ट आसे कार्य करणाऱ्या (जीबीज निर्मिती) अंतःफलाला आवरण करणाऱ्या या दोन पेशीचा उल्लेख या ठिकाणी सुश्रुताचार्यांनी केला आहे. पुरुषशरीरात मुष्काचे जे लक्षण (बुंबीज निर्मिती) असते तसेच कार्य करणाऱ्या अंतःफलाला आवरण करणाऱ्या आशा या पेशी असतात.

स्त्रीविशिष्ट मर्मः ॥

स्त्रीच्या श्रोणिभागात काही अघयव, काही भाग असे आहेत की ज्याल्यावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या आघात झाल्यास मर्मांदात सदृश्य परिणाम उदा. रुग्णाकार, बैकल्यकर, कालातर प्राणहर, किंवा क्वचित सद्य प्राणहर असे दिसून येतात. म्हणूनच मीशरीरात माल्येन अधिक नसली तरी स्त्रीविशिष्ट कार्याला बाधा होऊ नये यासाठी या मर्मसदृश्य अवयवाचा विचार करणे महत्वाचे उरते.

सेवनी शुक्रहरणी श्वोतसी फलयोर्गुरुदृष्टः ।

मूत्रसेकं मूत्रवहं योनिर्विस्तिस्तथाऽमः ॥ सु.चि. ७/३८

जिथ्याऱ्या शरीरात अश्मरीनिहरण करतेवेळी वरील मर्मसदृश्य भागाचा काळजीपूर्वक विचार करावा (त्या भागाना शराबाचा धक्का लागू नये) असे सुश्रुताचार्यांचे वर्णन आढळते.

श्रोणिभागात सेवनी मर्म, शुक्रवह खोतस, अंतफल, गुट, मूत्रसेक, मूत्रवह, स्त्रोतस, योनि तसेच बिस्ति या आठ मर्मसदृश्य अवयवावर अपत्यनिष्क्रमण तसेच योनिद्वारे क्लॅण्यात येणाऱ्या उपचारांचे वेळी आघात होऊ शकतो. या आघातामुळे ते अवयव आपले प्राकृत कार्य करू शकत नाहीत किंवा त्याच्या कार्यावर नियत्रण गहू शकत नाही.

उदा. सेवनी मर्मावर आघात झाल्यास अत्यंतिक रुजाप्रातुभर्व हे लक्षण दिसून येते. तसेच कष्टसांग हे उपद्रवात्मक लक्षण दिसून येते.

स्त्रीविशिष्ट आशयः ॥

आशय म्हणजे पोकळी किंवा अवकाशा असणारे अवयव. स्त्रीशरीरामध्ये पुरुषशरीरापेक्षा तीन आशय संख्येने अधिक असल्याने एकूण द्वां आशय असतात. हे तीन आशय स्त्रीविशिष्ट धारूची उत्पती, वहन तसेच योग्य त्या काळ्यर्पत साठवून ठेवणे इत्यादी स्त्रीविशिष्ट कार्य करतात. म्हणूनच त्यांची गणना स्त्रीविशिष्ट शारीरात केली जाते.

पुरुषेच्योऽधिकाशान्ये नात्रिणामाशयस्यः ।

धरा गर्भशयः प्रोक्त रस्तो स्तन्याशयो भूतौ ॥ शा.प्र. खंड ५/१०

अशा तन्हेने २ स्तन्याशय व ३ गर्भशय स्त्रीशरीरात अधिक असते. (स्तन्याशय-प्राकृत व विकृत स्तनरोग प्रकरणात वर्णन केले आहे)

गर्भशयः ॥

गर्भस्य आघानम् । गर्भ आशयते शृति गर्भशय ॥

स्त्रीणां गर्भशयोऽहमः । सु.शा. ५/५७

स्त्रीविशिष्ट रजाची उत्पत्ती व प्रसादरूप रजाचे मलरूप रजामध्ये रुपांतर ज्या विशिष्ट आशयात होते त्या अवकाशाला गर्भशय असे म्हटले जाते. तसेच गर्भधारणा झाल्यावर (शुक्रशोणितसंयोगानंतर) ज्या अवकाशात गर्भाचे धारण व पोषण केले जाते व योग्य काढी (प्रसूतीसमय आल्यावर) निष्क्रमण केले जाते अशा त्या अवकाशाला गर्भाशय म्हटले जाते.

स्त्रीणां गर्भशयोऽहमः ।

सु. शा. ५/१७

स्त्रीशरीरातील ८ वा (आठवा) आशय म्हणजे गर्भाशय होय.

गर्भाशयाचे स्थानः ।

पितृपक्षाशयोर्भव्ये गर्भस्या यत्र गर्भतिष्ठति । सु.शा. ५/६१

गर्भाशय हा पिताशय व पक्षाशयाच्या मध्ये असतो.

गर्भशयाच्या वस्तिशय गर्भशयः स्थितः ।

गर्भशयस्य वस्तिशय महालक्ष्मोतः समाप्तिं ॥

गर्भशय हा भगास्त्रिच्या खाली आणि बस्तिच्या उधर्वबाजूस (किंचित) असून
गर्भशयाच्या भोवती आंत्र असतात.

गर्भशयाचा आकार :
जवा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

सु.शा. ५/४४
तत्संस्थानां तथारुपां गर्भशया विद्विष्टः ॥
ज्याप्रमाणे रोहितमाशाचे मुख (विकोणाकार) असते तद्वत्तच गर्भशयाचा आकार मुखाशी
अरुद व आतमध्ये (अवकाशात) रुद असतो. माशाच्या मुखाप्रमाणे गर्भशयाचे
मुख्दा कार्याचे वेळी व गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी) आकुंचन प्रसारण
होत असते.

जरायुणां परिवीतं स गर्भशय उच्यते ।

गर्भाच्या आवरणाने गर्भशयाचा अंतर्श्च आवरीत असतो.

(श्यावर्ती योनिच्या तिसच्या आवरीत गर्भशया असते.) ही गर्भशया म्हणेच
गर्भशयाच्या आतील पोकळी.(ही गर्भशया क्रृतुकाळात शुक्रसोणितसंयोगानंतरचे
फलित बीज धारण करते यालाच गर्भधारणा असे म्हणतात)

योनि :

खीरेग प्रसूति अंतर्गत योनि हा शब्द ग्रंथात अनेक ठिकाणी आढळतो. म्हणूनच
योनि या शब्दाचा अर्थ खीशरीराच्या दृष्टीने समजाबून घेणे महत्वाचे उत्ते.
सुश्रुतसंहितेमध्ये योनि हा उल्लेख आढळतो.

संखनाच्यादृतिर्थेति श्यावर्ती सा प्रक्रितिता ।
तत्स्थातीये त्वावर्ते गर्भशया प्रतिहिता ॥

सु.शा. ५/४३

सु.चि. ७/३३ वेतरण टीका

गर्भशय हा भगास्त्रिच्या खाली आणि बस्तिच्या उधर्वबाजूस (किंचित) असून

श्यावर्ती योनिच्या आवरीत असलेल्या योनिला “श्यावर्ती योनि” म्हणतात) त्या

श्यावर्ती योनिच्या तिसच्या आवरीत गर्भशया असते.

स्पष्टीकरण :

येथे श्यावर्ती योनिच्या तीन आवरीचा स्पष्ट उल्लेख आलेला नाही. परंतु तिसच्या
आवरीत गर्भशया असते या उल्लेखामुळे इतर दोन आवरीचा विचार करता येईल.
तसेच योनिचा आकार शंखनाभिप्रमाणे असतो. या उल्लेखामुळे ज्याप्रमाणे शंखाचा आकार
आतमध्ये रुद व सुरुचातीला अरुद असतो त्याप्रमाणे योनि सुरुचातीला निमुळती व
आतमध्ये रुद अवकाश युक्त असते. गर्भ निष्क्रमणाचे वेळी गर्भाता परिवर्तन करतच
बाहेर यावे लागते. म्हणूनच श्यावर्ती योनिला शंखनाच्याकृति असा उल्लेख केलेला
आढळतो. आतून बाहेर असा विचार केल्यास गर्भशया हा तिसच्या आवरीत तर
गर्भशय मुख उसच्या आवरीचा भाग आणि गर्भशय मुखाच्या बाहेरचा योनिमुखापैर्यंतचा
भाग हा प्रथमावर्त समजत्यास श्यावर्ती योनिचा विस्तार लक्षात घेता येतो. म्हणूनच
टीकाकारांनी योनि या शब्दाचा विस्तार पुढीलप्रमाणे दिलेला आढळतो.

योनिशब्देन भगौडी योनिमार्णं गर्भशयश्च ।

लक्ष्यते साकलयेन पृथक्कर्त्तेन वा ॥

(संदर्भनुसार योनि शब्दाचा अर्थ बाह्योनिमुख गर्भशयमुख वा संपूर्ण गर्भशय पर्यंतचा
भाग असा छ्यावा)
चरकाचार्यांनी योनिच्या ठिकाणी होणारे खीविशिए रोगाच्या वर्णनावे वेळी योनि हा
शब्द उल्लेखित केला आहे.

भागवन् यदपत्यानां मूलं नार्यः परं तृणाम् ।
तद्विशालो गदेश्वासं क्रियते योनिमाक्रिते: ॥

च.चि. ३/५०
अपत्यधारणेचे मूलस्थान म्हणून खी ही पुरुषांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असते. त्या
खीच्या योनिस्थानी विविध व्याधी आढळून येतात. त्यामुळे खी ही गर्भधारणा कल्ल
शकत नाही. तसेच ह्या योनिरोगाचे मुख्य कारण वातप्रकोप हेच असते.

० न हि वाताङ्गते योनि: नारीणं संप्रदृच्छति ।

शमरित्वा तमनस्य कुर्याद्योषस्य भेदजम् ।

च.चि. ३०/१९५

आयुर्वेदीय लोरोग विज्ञान

११

महणूनच योनिरोगावर चिकित्सा करताना प्रथमतः वातशामक चिकित्सा करावी.

काशयपसंहितेमधील लक्षणाध्ययात प्राकृत योनिचे वर्णन तसेच योनिच्या शारीरचनात्मक विकृतीचा उल्लेख आढळतो.

योनि: शकटाकृतिरपत्यलाभाय, पीना सौभाग्याय, नम्बाडपत्यवधाय, मण्डला व्याभिचरणाय, लतिक्षमाडनपत्यत्वाय, सूचिमुखी दोषर्थाय, भूशविवृतसदृशुष्वका नम्बा विषमा विलेजा कलेशलाभाय, मध्यनिविडा कन्याप्रजननाय, उत्रता रमणीया मांसला पुनर्जननाने, व्यञ्जनवती च धन्या, अतिलोभशा वैधव्यकरी, व्यञ्जनहीना त्वयशसे, पिञ्चमद्वासावती व्यभिचारप्रवृत्त्यावै ।

तथैव लोमराज्यभुयतो मध्यमागता नातिधना प्रशस्यते,
वैधव्याचातिस्थूला, अतिस्थूल घनलोभा पौश्लाय, अधोजाता दोषर्थाय,
नाभिमतिवृत्ता मध्यत्वाय ।

का. सं. पान ४७, ४८

सरल अर्थ :
शकटाकृति योनि अपत्यदायक असते, योनिची पुष्टता सौभाग्यदायक असते. लम्बाकार योनि ही अपत्याच्या वधाला कारणीभृत होते. मङ्डलाकार योनि व्यभिचारी असते. उड्रलत्या सौरखी योनि अनपत्यतेला कारणीभृत असते. सूचिमुखी-योनि दोषर्थायी असते. आतिसंवृत, अतिशुष्क, अतिलंब, विषमाकार, विलेंग अशी योनि वलेशदायक असते. योनि मध्यभागी घड असणे कन्या मंतीचे घोतक ठरते. उत्रता अशी योनि (कामशाळाच्या दृष्टीने) रमणीय असते. मांसल योनि पुरुसंती घोतक असते. मर्व लक्षणांनी युक्त अशी योनि धन्यतेचे घोतक असते. अतिलोभुक, वैधव्यकर,

लक्षणविरहीत योनि अयशस्वी तसेच तीळ युक्त योनि व्याभिचारी ठरते (महणूनच) योनिच्या दोन्ही बाजूस अल्प रोमायुक्त, आकाराने मध्यम व फार घन नसणारी योनि प्रशस्त असते. अतिस्थूल योनि वैधव्याची द्योतक असते तर अतिलोभुक व खाली सराकलेली योनि वाईट वर्तनाचे व उभर्गाचे लक्षण दर्शवते.

अशा तन्हेने मानवी वंशसातत्य टिकवणाऱ्या योनिचा विचार ग्रंथोक केलेला आढळतो.

प्रकरण दुसरे

जी-शारीरक्रिया

स्त्रीविशिष्ट शरीराची पूर्ण वाढ झाल्यानंतर स्त्रीविशिष्ट क्रिया स्त्रीच्या विशिष्ट अवस्थेनुसार दिसून येतात. स्त्रीविशिष्ट शरीराप्रमाणेच जी-विशिष्ट क्रिया कोणत्या हे सविस्तर पाहू-

स्त्रीविशिष्ट क्रिया

रजःप्रवृत्ति	- रजोनिवृत्ती
गर्भधारणा	- गर्भनिष्करण
स्तन्योत्पत्ती	- स्तन्यप्रवर्तन

यापेकी गर्भधारणा - गर्भनिष्करण आणि स्तन्योत्पत्ती स्तन्यप्रवर्तन या क्रिया पूर्णतः प्रजनन या अवस्थेशी संबंधित असल्याने त्याचा विचार द्वितीय विभागात केला जाईल. परंतु जीचे खीत्व ज्या क्रियेशी संबंधित आहे, ती क्रिया म्हणजे विशिष्ट वयात मुळ होणारी रजःप्रवृत्ती आणि विशिष्ट वयात बंद होणारी रजोनिवृत्ती (स्त्रीरोग व योनिव्याप्त यामध्ये रजासंबंधी लक्षणे आढळून येतात.) म्हणूनच प्राकृत रजःप्रवृत्ती कधी मुळ होते ? रजःप्रवृत्ती म्हणजे काय ? त्यावेळी दोषाची अवस्था कशी असते ? जी ची शारीरिक व मानसिक अवस्था कशी असते ? त्यावेळी जीची परिवर्या कशी असावी ? याबदल सविस्तर माहिती घेवू -

क्रतुचक्र :

स्त्रीच्या वयाच्या १२ व्या वर्षापासून ५० व्या वर्षापर्यंत अव्याहतपणे चालू असणारी दर महिन्याची क्रिया म्हणजे क्रतुचक्र 'क्रती भवति ।' म्हणून दर महिन्याता खी शरीरात आढळणारी स्त्रीविशिष्ट क्रिया म्हणजेचे क्रतुचक्र होय.

सामान्यतः जी शरीरात क्रतुचक्र एक महिन्याचे (चांद्रमास - २८ दिवस) असते.

मासे मासे गर्भकोउभुग्राम्यं श्रहं प्रवर्तमानम् । अ.सं.शा. १/१०

या संपूर्ण क्रतुचक्राच्या तीन अवस्था दिसून येतात.

१) क्रतुकाल २) क्रताव्यतीतकाल ३) रजःकाल / रजःलाव

ऋतुकाल :

ऋतुसु द्वादशरात्रं भवति द्वादशः ।

अदृष्टार्तवाच्यास्तीत्येके भाषन्ते ।

ऋतुश्च निषिक्तस्य वीजस्य फलप्रसवानुपुणःकालः ।

अ.सं.शा. १/१० इटुरीका

वरील दोन्ही संदर्भावरून क्रतुकाल याचा अर्थ घेतल्यास ज्या काळात ली शरीरामध्ये लीबीज तयार होते व गर्भशया तयार होते त्या काळाला क्रतुकाल असे महतात. याच काळात गर्भधारणा होऊ शकते त्यामुळे क्रतुकाल या अवस्थेला विशेष महत्व आहे.

१२ व्या वर्षापासून प्रत्येक लीच्या शरीरात प्रतिमास एक लीबीज पक होते त्याचेली गर्भधारणा होण्याचे दृष्टीने गर्भशयामध्ये गर्भशया तयार केली जाते. या काळात गर्भधारणा न झाल्यास ते बीज मृत होवून स्थानिक रक्तझावासह बाहेर पडते. या संपूर्ण क्रियेला एक महिना अवधी लागतो.

लीच्या सर्व विशिष्ट अवयवांची बाढ झाल्यावर प्रथमतः क्रतुकाल ही अवस्था शरीरामध्ये दिसते. या अवस्थेत कफदोषाचे प्राधान्य लीशरीरात असते. हा काढ गर्भग्रहणसामर्थ्यकाल असतो. यासाठी गर्भशया तयार होण्याचे काम ली गर्भशयात चालू होते.

गते पुराणे रजासि नवे चावस्थिते ते ।

पुराण रज वाहन गेल्यावर प्रसादरूप, ज्ञाची उत्पत्ती होऊन ते गर्भशयामध्ये गर्भशया तयार करू लागते.

लीबीजाची उत्पत्ती क्रतुकालात होत असल्याने एकूणच शारीरिक व मानसिक लक्षणे गर्भधारणेच्या दृष्टीने दिसू लागतात, या अवस्थेत लीला क्रतुमती असे म्हणतात.

ऋतुमती लीला :

आमप्रसवावदनां स्फुरच्छोणिपयोषसाम् ।

जस्ताकिंकुरुक्षिं पुंस्कामां विद्याक्रतुमती ज्ञियम् । अ.ह.शा. १/२१

गते पुराणे रजासि नवे चावस्थिते शुद्धत्वातं ।

स्त्रियमव्याप्तम योनिशोणिताभर्त्याच्यामुतुनीमाच्यम्ह । च.शा. ४/७

वीजप्रसवावदना प्रविलक्षात्ममुखिद्विजाम् ।

नरकामां प्रियकथां ऋत्स्तुक्षयक्षिम् ।

स्फुरद्भुजकुचशोणि - नाम्यरुजघनस्फुर्यम् ।
हर्षोत्तम्यपराक्षमा पि विद्याक्रतुमतीमिती ॥

सु.शा. ३/६

ऋतुमती अवस्थेमध्ये लीचे पुराण (मल) रजः वाहन गेल्यापुळे गर्भाशय, योनि शुद्ध झालेले असते. अशाच लेळी अव्यापत योनि मध्ये (गर्भशयामध्ये) नवीन (प्रसादरूप) रज संचित होवू लागते अशा लेळी त्या लीच्या ठिकाणी, प्रसवता, श्रोण स्तनाचे ठिकाणी स्फुरण तर्सेच बाहू, नाभि, जंया, निंतब या ठिकाणी स्फुरण, नरकाक्षा (व्यवायेच्छा) तर्सेच कलेदाधिक्याने मुख-दंत या ठिकाणी कलेद व नेत्राशिखिलता अशी लक्षणे दिसून येतात.

ऋतुकाल व दोषसंबंध :

विदेशांपैकी रजःकाल संपल्यावर वातशमन व कफाचा चय सुरु होते. कफप्रकोपावस्थेत गर्भशय्या तयार होऊक लागते. क्रतुकाल संपत्तना पिताचा अनुबंध होण्यास सुरुवात होते. अंतःकलातून लीबीज बाहेर, पडल्यासाठी पिताचा अनुबंध आवर्यक असतो. म्हणूनच क्वचित्केली लीचे शारीरिक तापमान वाढलेले असू शकते रजःकाल संपल्यावर वातशमन झाले नाही तर गर्भशयावर वाताचा परिणाम होऊन रुक्षता अल्याने गर्भशय्या कीण होते व पुढे रजक्षीणता हे लक्षण दिसून येते. गर्भधारणा झालीच तर गर्भस्वाव युवांनी योनिव्यापद सारखी (गर्भ-गर्भाशयामध्ये रिथ्यत होण्यासंबंधी) लक्षणे दिसून येतात.

कफप्रकोप अधिक काळ राहिल्यास लीबीजाची उत्पत्ती होऊक शकत नाही व लीबेली अबीजत्व हा गुण रजाला येते (अनांबुहलेटी) क्वचित वेळी अनियमित रजःस्वाव हे लक्षण दिसून येते. अधिक प्रमाणात होणे इ. लक्षणे दिसून येतात.

ऋतुकालाचे महत्व :

१. गर्भारणेस योग्य काळः एकूण २८ दि. ते ३० दिवसांचे ऋतुचक्र असल्यास रजःखालानं प्रथम ३ ते ५ दिवस गर्भधारणेस अयोग्य असल्याने त्यावेळी
२. गर्भारणेस योग्य काळः एकूण २८ दि. ते ३० दिवसांचे ऋतुचक्र असल्यास रजःखालानं प्रथम ३ ते ५ दिवस गर्भधारणेस अयोग्य असल्याने त्यावेळी

शाशास्त्रप्रतिम् यतु यद्वा लाक्षारसापम् ।

तदार्थं प्रशस्तिं यद् वासो न विरजयेत् ॥ सु. शा. २ / १७-१८

दर महिन्याता स्वणारा असा, निष्पिच्छ, दाह, वेदना-रहित मात्रेत अधिक नसणारा व अल्प नसणारा, रंग गुंजाफला प्रमेणी किंवा पच्च वा आळत्याप्रमणे असणा एकिंवा सशाच्चारा रक्तप्रमाणे असणारा साव योनिद्वारे पाच रात्री (३ ते ५ दिवस) वाहणारा असा रजःखाव शुद्ध द समजावा. शुद्ध रजःखावाचा लाक्षारसाप्रमाणे रंग असू शकतो. या खावाचा वसावर डग पडत नाही.

रजःखाव व दोषसंबंध :

गर्भाशयामध्ये संचित असे मलतरुप रजाचे योनिद्वारे निक्रमण करण्यास अपानवायूची प्रेरणा आवश्यक असते त्याच प्रमाणे त्यावेळी गर्भशयाचे आकुचन प्रसारण करण्यासाठी समानवायूची आवश्यकता असते. अशा तऱ्हेने रजःप्रवृत्तीचे वेळी वाताधीक्ष्य असणे आवश्यक असते.

रजःखावाचे वेळी पिताधीक्ष्य झाल्यास खावाधीक्ष्य, स्थानिक उल्लातावृद्धी हे पितजलक्षणे खावामध्ये दिसून येतात. पुढे रजोवृद्धी, रक्तशदर या सारख्या व्याधीमध्ये रुपांतर होऊ शकते.

रजःखावाचे वेळी कफाधीक्ष्य झाल्यास खावामध्ये ग्रथितता येणे, पिच्छिलता इ. लक्षणे दिसू लगतात.

रजःखावाचे वेळी वाताचा प्रकोप अधिक प्रमाणात झाल्यास सशूल खाव, कृष्णावर्णी खाव इ. लक्षणे दिसून येतात व पुढे वातज योनिव्यापदात रुपांतर होऊ शकते.

रजःखावाचे वेळी प्राकृतिकत्यात्र अग्रिमाद्य (रुक्तखावजन्य) असल्याने रजःखाव होणाचा झीने काही विशिष्ट नियम पाढणे जरूरीचे असते. या नियमाना रजःस्वला परीचया असे रुटले जाते.

ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणाव्याधाचिनी श्रहम् ।

मृजालंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।

क्षेत्रेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥
पर्णं शसादे हस्ते वा भुंजीत ब्रह्मव्याधिणी ।
वदुर्देवङ्गिततः स्नाता शुबलमाल्यावरा शुचि ।

अ.ह. शा. १ / २४

ततः पुष्पात् प्रभृति श्रिरामासीत ब्रह्मचारिण्यादःशायिनी,
पागिम्यामक्रमजर्जरप्रात् भुंजानां न च कांचिन्मृजामापद्येत ।
तत्वदुर्देव ५ हन्त्येनामृतसाध्य सरितरस्कं स्नापयित्या शुक्लानि
वांसांस्त्राचाचादप्येत् पुरुषं च ।

च.शा. c/५

ऋतो प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्मचारिणी
दिवास्पन्नामृजनशुप्रापातस्तानानुलेपनाभ्यांगानच्छैदन
प्रथावनहसनकथनालिशब्दश्रवणावलेख नानिलायायासान् परिहरेत ॥
दर्भसंस्तरशायिनी करतलशरावपणन्यतमे भोजिनीं हविष्यंश्राह्मण्युः
संरक्षेत । ततः शुद्धस्नातां अतुर्थे ५ हन्त्यहतवाससम्लङ्घता
कृतमंगलस्त्रस्तिवायनां भर्तीं दर्शयेत् ॥

सु.शा. २ / २४,२५

- वरील सर्व वर्णनावरून रजःस्वला झीने खालीलप्रमाणे परिचर्या करावी.
- १) अग्रिमाद्य असल्याने रजःखावाचे वेळी झीने यावापास्तू बनवलेले खाद्यपदार्थ दुधाबरोबर थोड्या थोड्या मात्रेत खावे. आहार कोष्ठविशेधनार्थ असावा.
(अत्यधिक उण, तीक्ष्णा, शिळे असे अन्न खाऊ नये.)
- २) रजःखाव सुरु असेपर्यंत त्या झीने ब्रह्मचर्य पाळावे. (अधोमाणानि रजःखाव सुरु असताना व्यावाय निषिद्ध आहे) त्यासाठी झीने अप्यंगा करणे, स्नान करणे इत्यादी क्रिया करू नये. ज्या मुळे झीच्या योनिगत रक्तखावाला विमर्गत्व होऊ शकते (स्थानिक स्वच्छता करणे आवश्यक असते.)
- ३) ज्या क्रियेमुळे वातप्रकोप होऊ शकतो अशा क्रिया करू नये. उदा. जोरात धावणे, गाडी चालवणे, अति हसणे, अति बोलणे.
- ४) ज्या मुळे झी आकर्षित दिसेल अशा क्रिया करू नयेत उदा. अलंकार धालणे, अंजन घालणे इत्यादी.
- ५) रजःखावाचे वेळी दिवास्वाप करू नये.
- ६) रजःस्वलावस्थेत नस्यकर्म व वमनकर्म करू नये.
- ७) रजःखाव बंद खाल्यावर (५ थ्या दिवशी) डोक्यावरून स्नान करून पवित्र होऊन शुभ वस्त्र परिधान करून पतीदर्शन घ्यावे.

प्रकरण तिसरे

रजोविवाद

शरीरस्थ सर्व भावपदार्थाची वृद्धी, क्षय आणि उष्टी या प्रकाराने विकृती संभवते. हे आपल्याता माहित आहेच. त्याचरप्रमाणे रज या उपधातुची वृद्धी, क्षय आणि उष्टी ज्ञाशारीरिकिया विकृती मध्ये दिसून येते. त्यामुळे खिळामध्ये अनेक स्थानिक आणि सावदेहिक लक्षणे दिसून येतात. त्या सर्वांना रजोविकार ही संज्ञा देता येईल. (रजोविकार ता गव्ब ग्रंथोक नाही)

रजोव्यापद किंवा रजोविकार :

शरीरस्थ सर्व भावपदार्थाची वृद्धी, क्षय आणि उष्टी या प्रकाराने विकृती संभवते.

ପିତ୍ରାଜ

तीक्ष्ण, विदाही, उष्ण अन्नपान

二

निदानस्वनामे पितृ प्रकोप शाल्याने रक्त उष्टी होते: पितृ व रक्त या दोहोंच्यामुळे रजोवृद्धी हे लक्षण यडते

ପ୍ରକାଶକ ମାଲିକ

- १) पितला योनिव्याप्त
 २) असूजा योनिव्याप्त
 ३) परिष्टुता योनिव्याप्त
 ४) योन्यर्श
 ५) गर्भशयस्थ रक्तगुल्मि
 ६) रक्तप्रद
 ७) गर्भश्वाव, गर्भपात - रूपावस्था
 ८) पितज रजोदुष्टी
 ९) प्रसवोत्तर रक्तश्वाव
 १०) प्रसवपूर्व रक्तश्वाव
 ११) उच्चररक्तदाब
 १२) गर्भीशय कर्कटार्जुंद

ପ୍ରକାଶକ

- ६) रक्तप्रद
१२) गर्भाशय कर्कटार्बुद्द
१३) कॉपर टी

१) रजोवृष्टि
२) रजक्षीणता
३) रजोदृष्टि

वर-वर पाहता ह्या तिन्ही लक्षणात्वरूप संज्ञा असल्यातरी त्या प्रत्येक संज्ञेमुळे स्थानिक व सावदेहिक लक्षणे दिसून येतात. म्हणूनच प्रत्येकाचे स्वतंत्र विवेचन करागे उचित होईल.

राजोविकार :

- १) रजोवृद्धिं
२) रजक्षीणता
३) रजोदृष्टि

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

यात्रवर्धन विकित्सा करावी

४) गार्भाशय शुष्क किंवा लहान असताना -

अश्वगाधा + पुईकोहला + माषपणी + यष्टीसिद्ध क्षीरपाक

५) रजोवर्धनासाठी - मासे, कुळीथ, कांजी, तिळ, मध, गोमुत्र, शुक्र

यांचा वापर

६) मार्गावरोधजन्य संप्राप्तिवर शिलाजतु, गुगुळ कल्प

ताम्रभस्म, लोहभस्म, वत्सनाभ

७) रसायन विकित्सा

१) त्रिवा भस्म

२) वसंत कुसुमाकर

३) चंद्रप्रभा

४) मकरध्वज

५) वृत्य वटी

६) फलघृत

३) रजोदृष्टी :

दोषसंसागि रजाच्या स्वरूपामध्ये विकृती निर्माण होते व त्यामुळे रज प्रवृत्तीच्या

वेळी निरनिराळी लक्षणे दिसून येतात.

आर्तवर्मणि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः

पृथक्कद्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टीबीजं भवति ।

सु.शा. २/५

निदान -

- दोषप्रकोपक आहार विहार
- मानसिक हेतू

लक्षणे :

१) चातज रजोदृष्टी :

तत्र ततुरक्षं केनिलमरुणमल्लं विचिञ्च

अ.सं.शा. १/२४

निकेत्सा :

परिणाम : वृद्ध्यत्व

१) निदानपरिवर्जन

स्नावस्वरूप :

ततु, रक्ष, केनिल, अरुणवणी, सशुल, रजःकृच्छ्वा

२) पितज रजोदृष्टी :

किंचित्पीतमपिच्छिलमानील वादहदिव प्रवर्तते पितेन ।

अ.सं.शा. १/२४

स्नावस्वरूप - किंचित्पीत, उर्ध्वित्रुक्त सदाह, खाव, आधिक खाव

३) कफज रजोदृष्टी :

मज्जोपसंस्थाप्त प्रभृत विषद्व चामासि च किंचिन्नज्ञते इलेभणा ।

अ.सं.शा. १/२४

४) रक्कज रजोदृष्टी :

अ.सं.शा. १/२४

कुणपगनन्धनल्प रकेन

स्नावस्वरूप - कुणपांधी, खावाधिक्य

५) ग्रन्थिभूत रजोदृष्टी :

ग्रन्थिभूतं चातशलेभ्यास्याम् ।

अ.सं.शा. १/२४

खावस्वरूप - ग्राधिलता

६) पूतिपूयानिभ पितशलेभ्यास्याम् ।

अ.सं.शा. १/२४

खावस्वरूप - पूयस्वरूप

७) शीणार्तव रजोदृष्टी

अ.सं.शा. १/२४

शीणं चातपित्तास्याम् ।

अ.सं.शा. १/२४

८) मूत्रपुरिषणन्त्य रजोदृष्टी

अ.सं.शा. १/२४

मूत्रपुरिषणन्त्यसाक्षिपातेन ।

खावस्वरूप - मूत्रगंधी / पुरिषणगंधी

२) विष्णुतरवत्यनं कुर्यादित्वशुद्धये ।
स्मीणं स्नेहादिस्तुकानं घटुस्पृत्वात्वातिषु ।
कुर्यात्कलकान् पितृञ्जपि परथान्त्याचमनानिष्ठ । सु.शा. २/१२,१३
रजोदृष्टीवर उत्तरबहुक्ति (स्नेहयुक्त) कल्क, पितृ तसेच योनिक्षत्तान चिकित्सा
करावी।

- ३) शुक्रदेषहरणाणं च यथास्त्वनचारणम् ।
योगाना शुचिकरणं शेषात्क्वचात्वातिषु ॥ - सु.शा. २/१५
रजोदृष्टीवर शुक्रदृष्टीची चिकित्सा करावी आणि यथावस्था रसायन, वाजीकरण
मूत्रदोष प्रतिषेध योगांचा अवलंब करावा.
- ४) पंचकर्म चिकित्सा

वग्न - मदन + वचा + यष्टीमधु
विरेचन - निशोत्र त्रिफळासनुही, इच्छाभेदी
बस्ति - उत्तरबहुस्ति - त्रिफळा निबपत्र + धमासा

५) स्थानिक चिकित्सा :

पितृ - कफाधिक्य - मध, करंज तैल
वाताधिक्य - नारायण तैल, पारिभद्रतैल
पित्ताधिक्य - बलता तैल, शतधीत्युत
योनिधावन -

- १) पंचवत्कल्क + निम्ब + लोध + तुरटी
- २) अशोक + मोत्तरस + बकुलसाल + बाबूलसाल

६) विशेष चिकित्सा

वातज : १) भारंगमूळ+यष्टी+देवदार सिद्धयुत
२) यस्टीमधु कल्क + दूध + युत
३) पितृ - गव्हहता + तीळ कल्क
४) योनिधावन - देवदार काथ

- पितज : १) अनंता+मांजिष्ठा फांट
- २) काकोली + क्षीरकाकोली+विदारी काथ
- ३) इवेतचंदन फांट + मध

शुक्रामध्ये सूक्ष्म सारहृष्ट अव्यक्त घटक असतो की ज्याच्यामुळे गमोत्पादन होते.

शुक्रउत्पत्ती :

शुक्राच्या उत्पत्तीचा विचार करताना शुक्रप्रवर्तन आणि शुक्रप्रवर्तन हा

दोहोंचा विचार घेणे महत्वाचे ठेल.

१) शरीरस्थ ७ धातूपैकी ७ वा धातू शुक्र असल्याने शरीरक्रियेच्या दृष्टीने
मज्जा: शुक्र तु जायते। या नुसार मज्जेचा स्वाप्निमुळे परिपाक झाल्यावर

उत्तरधातू, महणून शुक्राची उत्पत्ती होते.

२) आहार रसातून धातूंची मज्जाप्रीपासून उत्पत्ती ही केदारकुल्या न्याय वा
खेळकपोत न्यायानुसार होत असते तद्वाच शुक्रधातूची उत्पत्ती
व पोषण होत असते.

अशा प्रकारे शुक्राची उत्पत्ती बालबयापासून होऊ लागते. आणि महणून शुक्राची कार्य ही
आणि प्रवर्तन मात्र योवनावस्थेपासून होऊ लागते. परंतु व्यक्तिभाव
शुक्रवह सोतस कार्यकारी झाल्यावर दिसून येतात.

क्षीरामध्ये घृत, ऊसामध्ये रस आणि तिळामध्ये तेल जसे असते तसेच शुक्र हे
सर्वदेहानुग आहे.

यथा पदासि समित्तु गुडवेक्षी रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्र, नुणा विद्यादित्थवर: । सु.शा. ४/२१

शुद्ध शुक्र लक्षणे :

शुक्रप्रवर्तन : विजातीय (भिन्न लिंगी) 'क्षुक्तिक्षया दर्शन, स्पर्शन व स्मरणाने
शुक्रप्रवर्तन होते.

शुक्रधारकता :

सात कलांपैकी शुक्रधार कला ही सर्व शरीरव्यापिणी अशी आहे.
सातमी शुक्रधार या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिणी ।

स्त्रीशुक्र :

स्त्रीशरीराच्या दृष्टीने शुक्राचा विचार करणे आवश्यक ठरते. कारण

स्त्रीशुक्र मानावे की नाही याबदील अनेक प्रश्न उद्भवतात. महणूनच स्त्रीच्या
ठिकाणाच्या शुक्राचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) माने सांगितलेली शुक्राची कार्य (गर्भोत्पादन सोइून) ही अव्याचः अशा सर्व
देहाश्रित शुक्रामुळेच घडली जातात. महणूनच विशिष्ट व्यानंतर स्त्रीमध्ये
विजातीय लिंगाङ्गाइल प्रेमभावना त्वांि सुलभ भावना इत्यादी व्यक्त होतात.
२) समागमाचे वेळी हर्ष, तर्ष इत्यादी मानोभाव पुरुषप्रमाणे लीमध्ये ही व्यक्त
होतात आणि समागमप्रतिनिंतर योनिस्त्राव होते.

३) स्त्रियांमध्ये वृषणाचे काम करणारे अंतफल असतात. अंतफलातून
स्त्रीविजाची (आर्तवाची) उत्पत्ती होत असते. (शुक्रधातूच्या प्राकृतेवर
स्त्रीबीजोत्पत्ती अवलबून असते) महणूनच व्यंजनवरीच धन्या | असे
महटले आहे. की जी स्त्रीविशिष्ट लक्षणे ही (व्यंजने) प्राकृत शुक्रामुळे
निमिण होतात.

यासर्व विधानावरून त्वांि शुक्राला त्वांि शरीरात महत्वपूर्ण स्थान आहे हे दिसून
येते.

‘क्षुपुः आर्तवाचामनम्, स्त्रियांप्राशयेऽन्याभिदृष्टिः, युखरोमोदरमः,
मुखरप्रकान्तिपृष्टिः, नरकामता, लज्जा, हर्षेत्सुक्षयादीनां भावानां दर्शनम् ।

सु.शा. १५

वहालं मष्टुं स्त्रियांप्राशयेऽन्याभिदृष्टिः गुरु पितित्तिलम् ।
शुक्रमित्तिन्ति, वेचितु तौलक्षोद्विनिं तथा ॥
शुक्रं बहु च यच्छुक्रं फलवतदसंशयम् ॥

च.वि. २ चतुर्थ पाद ५०

स्फकटिकाभं द्रवं स्त्रियांप्राशयेऽन्याभिदृष्टिः गुरु पितित्तिलम् ।
शुक्रमित्तिन्ति, वेचितु तौलक्षोद्विनिं तथा ॥

सु.शा. २/११

१) बहल - घन (प्रवर्तनाचे वेळी घन)
२) मधुर - रस मधुर
३) स्त्रियां - स्पर्शने व दर्शनाने स्त्रियां

- ४) अविसम् - विशिष्ट गंधुक्त (मधुगंधी)
- ५) गुरु - गुरुगुणात्मक हा गुण पार्थिवत्व सूचक आहे महणूनच शुक्र हे अधोगामी गुणाचे असते. (जो गुण शुक्रप्रसेकासाठी आवश्यक असतो गुरु गुणाचे असले तरी शुद्ध शुक्र पाण्यात भुडत नाही.
- ६) पिण्डिल - या गुणामुळे चिकटण्याचे (एकत्र येण्याचे) कार्य घडते.
- ७) शुक्र - श्वेतवण्याचे
- ८) स्फटिकाभ - स्फटिकाप्रमाणे शुभ्र (प्रकृतीभेदानुसार तैलाभ वा धौदाप्रमाणे)

- ९) बहु - राशीचाचक पुष्कर ग्रमाणात
- १०) फलवत् - गाभोर्त्यादन क्षमता असणारे करणे

शुक्रवहस्तोतस दुर्दी कारणे :

शुक्रवाहीनि उव्यक्तिं शशक्षात्प्रियस्तथा ॥

-च.वि. ५/१९

१) अकालयोनिगमन - मैथुनकाला व्यतीरिक मैथुन रजःकालात मैथुन

करणे

- २) निग्रहात् - वारवार शुक्रवेगावरोध करणे
- ३) अतिमैथुन - अतिव्यवाय
- ४) शस्त्रकर्म उपद्रव
- ५) शारकर्म उपद्रव

शुक्रदुर्दी प्रकार व लक्षणे : ४

वात-पितृ-स्लेष्म-कुणप-ग्रन्थि - पूरीपूर्य-कीणा-मृत्पुरीपरेतसः:

प्रजोत्पादने न समर्था भवान्ति ।

- सु.शा. २/३

शुक्रदुर्दीवर स्नेहन स्वेदनपूर्वक वर्मन, विरेन्त तसेच अनुवासन व निरु

बस्तीचा उपयोग करावा. सिद्ध धूत वा तैलाच्या उत्तरबस्तिचा अवलंब करावा.

- १) वातज शुक्रदुर्दी - सूखूल शुक्रप्रवर्तन, शुक्रवर्ण - अरुण, कृष्ण
२) पितृज शुक्रदुर्दी - सदाह (ओषचोष) शुक्रप्रवर्तन, शुक्रवर्ण - पीत, नील

- ३) स्लेष्मज शुक्रदुर्दी - सकण्ड शुक्रवर्ण - शुक्रलाधिक्य
४) कुणप शुक्रदुर्दी - रक्तदृष्ट शुक्र-प्रमाण अधिक - गंध - कृषपगंध
५) ग्रन्थिशुक्र - वातकफज शुक्र दुर्दी, ग्रन्थिलशुक्र
६) पूरीपूर्य शुक्र - पितृकफज शुक्रदुर्दी, पूर्यसदूश शुक्र
७) शीणशुक्र - पितृवातज शुक्रदुर्दी शुक्रक्षय
८) मूत्रपुरिषगंधिशुक्र - साक्षिपातज शुक्रदुर्दी

शुक्रदुर्दीचे उपद्रव :

शुक्रस्य दोषात् कलैव्यमहर्षण् ।
रोगि वा कलीबमत्यायुर्विरुद्धं वा प्रजायते ॥

न चास्य जायते, गर्भ : पतति प्रस्तवत्यपि ।

शुक्रं हि दुहं सापत्यं सदासं बाधते नरम् ॥

वा. सू. २८/१/१९

१) कलैव्य - ध्वजानुष्ठायः ।
शिस्ताचे उत्थापन न होणे

२) अहर्षणम् - ज्ञीसेवनेऽनुसाह ।

संभोगाविषयी व संभोगात आनंद नसणारा

३) गर्भधारणा न होणे

४) गर्भाविकृति उत्पन्न होणे

५) योनिदुष्टी

शुक्रदुर्दीची चिकित्सा :

स्निग्धं वान्तं विरिकं च निरुद्धमनुवासितम् ।
योजयेत्शुक्रदोषात् सम्यग्युतस्यतिना ॥

- सु.शा. २/१०

शुक्रदुर्दीवर स्नेहन स्वेदनपूर्वक वर्मन, विरेन्त तसेच अनुवासन व निरु

बस्तीचा उपयोग करावा. सिद्ध धूत वा तैलाच्या उत्तरबस्तिचा अवलंब करावा.

- १) वातज शुक्रदुर्दी - देवदारू, तगर, कुष्ठ, दशमुळे, बला, अतिबला काय
२) पितृज शुक्रदुर्दी - सदाह (ओषचोष) शुक्रप्रवर्तन, शुक्रवर्ण - पीत, नील
किंवा कायसिद्ध तैल किंवा घृत

हे वातप्रकोपाच्या निदानाशी प्रत्यक्ष संबंधित कर्से असतात ह्याचा विचार करू

वातप्रकोपासाठी १) मार्गावरोध

२) धातुक्षय

३) वातप्रकोपक आहार-विहार

इत्यादी कारणे कारणीभूत होतात.

वरील कारणे कष्टात्वासाठी निदानभूत होतात आणि कष्टात्वाची संप्राप्ती

चढते.

१) **मार्गावरोध:** रजःप्रवृत्तीसाठी नियंत्रक असा अपान वायु संवरण करत असता त्याच्या मार्गात अडथळा आल्यास शैल आढळतो. हा मार्गावरोध रचनात्मक विकृती मुळे किंवा कफादि दोषाच्या आवरणामुळे घडून येतो. रचनात्मक विकृतीमध्ये योनिमुख (गर्भाशय मुख) सळुचित असल्याने रजःबाबाला अडथळा येतो. उदा. सूचीमुखी योनिव्यापद.

दोषेराखृतमार्गावर्तवं नशयति स्त्रिया: । सु.शा. २/२१

अपान वायु कफाने आवरीत ज्ञाल्यास कष्टात्वाची संप्राप्ती घडून येते.

२) **धातुक्षय :** रसरक्तादि धातुच्या अस्तम्यक संप्राप्तीमुळे होणाऱ्या जीर्ण व्याधीचा उपद्रव म्हणून कष्टात्व हे लक्षण आढळते. उदा. पांडु राजयक्षमा कीचित वेळी हीनसत्त्व असलेल्या स्त्रीमध्ये अल्प अशी वेदना सुध्दा कष्टात्व हे लक्षण म्हणून दिसून येते. (यासाठी आशासन चिकित्सा उपयोगी पडते.)

३) **वातप्रकोपक आहार-विहार :** या कारणामुळे वाताचा रक्त व खर गुण वाढल्याने कष्टात्वाची संप्राप्ती घडून येते. क्रचित वेळी वातप्रकोप इतर दोषांशी मिळून व्याधी चडवून आणतो आणि त्यावेळी वातामुळे कष्टात्व हे लक्षण दिसून येते. उदा. परिज्ञाना योनिव्यापद.

कष्टात्वाचे स्वरूप:

व्यवहारात कष्टात्वाच्या रुणेमध्ये विविध प्रकारचे स्वरूप दिसून येते. त्या स्वरूपावरून लक्षणाची तीव्रता, संप्राप्तीची व्याप्ती तसेच चिकित्सेची दिशा कळून येते.

म्हणूनच प्रथमत: वाताच्या वेदनेचे प्रकार समजावून घेवू.

आयुर्वेद संहितामध्ये वातप्रकोपाची लक्षणे वर्णन करताना वातवेदनांचा उल्लेख आलेला आढळतो.

तोदनभेदनताडन...तं वातिकानिती विधात । सु.सू. २२/११

संस्थासव्यवस्थापादस्तदल्लेदभेदनम् ।

अ.इ. सू. १२/४९

अशा प्रकारे ग्रंथोत्त तोदवत् भेदवत्, वातिवत् वेदनाचे खालीलप्रमाणे स्पष्टीकरण देता येईल-

वातिवत् वेदना :

वृत्त इत् वाकीत् । वर्तुलीकरण वर्तः । वायोरेक कर्म ।

सु.सू. २०/१२ टीका

अशा प्रकारच्या वेदना अवयव पिळवटल्याप्रमाणे किंवा वर्तुलाकार अशा वारवार असतात. रजः निष्क्रमण हे वाताचे प्राकृत कर्म असताना त्याच्या मार्गात अडथळा आल्यास वात हे रजः बोहेर ढकलण्याचे काम वारवार करत असतो. स्वतः वात हा संचारी असल्याकारणाने वरील स्वरूपाच्या वेदना दिसून येतात. हा अवरोध रचनात्मक असू शकतो. उदा. अंतर्मुखी योनिव्यापद.

तोदवत् वेदना :

तुधत् इत् वेदना । सु.सू. १०

सु.सू. २०/१२ टीका

अशा प्रकारच्या वेदना टोचल्याप्रमाणे, तोडल्याप्रमाणे अशा असतात. यामध्ये जेव्हा वाताच्या गतीला अडथळा येतो, तेव्हा सुळ होतात परतु वाताला मार्ग मोकळा ज्ञाल्यावर शमतात. अशा स्वरूपाच्या वेदना उदावर्ती योनिव्यापद मध्ये वर्णन केल्या आहेत. तसेच सूचीमुखी योनिव्यापद मध्ये योनिमुख विस्तृत ज्ञाल्यावर वेदना शमतात.

मेदवत् वेदना : नित्रि

भिघमानत्व इत् पीठा । धरक

अशा प्रकारच्या वेदना तीव्र स्वरूपाच्या धातुक्षयजन्य वातप्रकोपामुळे वाताच्या खर व रक्त गुणामुळे दिसून येतात. त्यामुळे रजः ज्ञाल्याचे वेळी सतत तीव्र स्वरूपाच्या

वेदनाक्राचावाबरोबर दिसून येतात.

वरील तिनही प्रकारच्या वेदना संप्राप्तीच्या व्यासीनुसार कटी, पृष्ठ, अधोदर, ऊरु आणि योनि या अवयवांमध्ये दिसून येतात. तसेच क्वचित मलावऱ्यं, शिर शुलू इत्यादी विमागण वाताची लक्षणे दिसून येतात.

कष्टार्थव व्यवच्छेद :

कष्टार्थव हे लक्षण विविध ल्हीरेग, योनिव्यापद तसेच साविदेहिक व्याधीचा उपद्रव स्वरूप दिसून येते.

१) योनिव्यापद : वातप्रकोपाशिवाय योनिव्यापद संप्राप्ती घडून येत नाही त्यामुळे कष्टार्थव हे लक्षण कमी अधिक प्रमाणात सर्वच योनिव्यापदा मध्ये दिसून येते. परंतु प्रयोक्त सदर्भ खालील प्रमाणे आढळतात.

अ) वातज योनिव्यापद :

..... योनिस्तोदसवेदनम् ।

..... ।

सा स्वात सशब्दरक्षेनननुरक्षार्थवा ५ निलात् ।

च.चि. ३०/११

आ) सानिपातिक योनिव्यापद :

सा भवेदाहशूलार्थ ष्वेतपिण्डिलवाहिनी ।

च.चि. ३०/१५

इ) उदावर्ता योनिव्यापद :

सा. रुगार्ता रजःकृच्छेणोदावृतं विमुक्षति ।

च.चि. ३०/२५

ई) अंतर्मुखी योनिव्यापद :

वक्रयत्याननं योन्या: साऽस्थिमासनिलातिषि ।
भृशातिमेशुनशक्ता योनितन्त्रमुखी नता ॥

च.चि. ३०/३०

उ) शुक्रका योनिव्यापद :

आयुर्वेदीय ल्हीरेग विज्ञान

च.चि. ३०/३२

कुर्यादिष्मूलसंगति शोषं योनिमुखस्य च ।

क) परिष्कृता योनिव्यापद -

शूना स्पश्चाक्षमा ज्ञातिनीलपीतमस्तुक ऊर्वेत् ।
श्रोणिबंक्षणपृष्ठातिज्ञवारातिध्यः परिष्कृता ॥

च.चि. ३०/२४

ए) विष्णुता योनिव्यापद :
विष्णुता नित्यवेदनम् ।

सु. उ.३८/१०

ऐ) सूचीमुखी योनिव्यापद :

गर्भस्थाया ल्हिया रौक्ष्याद्वायुयोनि प्रदूषयन् ।
मातृदोषात् अणुव्यारा कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ॥

च.चि. ३०/३१

२) ल्हीरेग :

ल्हीरेगिशिष्ट अवयवात ल्हीरिशिष्ट हेतुमुळे होणाचा ल्हीरेगातील खालील तत्र ल्हीरेगात कष्टार्थव हे लक्षण दिसून येते.

अ) वातज रजोदुर्धी :

तत्र तनुरक्षं केनिलमस्तु भन्त्यं विचित्रं
सरुजं चिराच निधिच्यते वातेन ।

आ) रजःशीणता :

आर्तवक्षये यथोचित कालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना च ।

सु.सू. १५/१२

इ) वातज रक्तप्रदर :

केनिलं ततु रक्षं ।
..... सरुजं वा रक्ष नीरुजम् ।
कटीवक्षणहृत्यार्थपृष्ठप्रोणिषु मारुतः ।
कुरुते वेदनां तीव्रमेताद्वातात्मकं विदुः ।

च.चि. ३०/२१९, २१२

३) साविदेहिक व्याधी :

जीर्ण अशा साविदेहिक व्याधीचा उपद्रव स्वरूप कष्टार्तव हे लक्षण अनेकवेळा आढळून येते.

- १) अ) पाण्डु
- २) आ) राजयक्षमा
- ३) शोष
- ४) मेदोवृद्धी - स्थौल्य

चिकित्सा :

- १) निदानपरिवर्जन
- २) वातशामक व शूलच्च चिकित्सा -
(न हि वाताद्यते योनिनिरीणां संप्रदब्धति ।
शमदित्या तमन्त्यस्य कुर्यात् दोषस्य भेषजम् ॥) च.चि. ३०/११५

- १) मुटु विरेचन - निशोत्तर, बाह्या इत्यादी
- २) बस्ति - निशोत्तर सिद्ध तैल अनुवासन किंवा दशमूलकाथ निरुह
- ३) स्थानिकन्नेहन स्वेदन - तीलतैल, धात्वत्तरतैल
- ४) पितृ - तगरादि तैल, काशमर्यादी धूत
- ५) कल्प - शंखवटी, शूलहर वटी, वातगजाकुश, संजीवनी वटी, खलोकावलेह, देवदाव्यादि क्राथ इत्यादी.
- ६) योनिधावन - दंती + चिफळा + गुड़ची क्राथ दशमूलकाथ

३) मागवरोधनाशक चिकित्सा :

- १) बास्ति - अनुलोमक, लेखन बस्ति इत्यादी
- २) कल्प - चट्रप्रभा वटी, योगराज गुगुळ, रजःप्रवर्तनीवटी
- ४) धातुवृद्धीकर चिकित्सा व स्नेहन :
- १) सिद्ध क्षीरपाक - काशमरी + मुद्रगण्ठासिद्ध क्षीरपाक
अस्थगाधा+ रास्ना+वासा - सिद्ध क्षीरपाक

- २) सिद्ध धूत - काशमरीसिद्ध धूत
३) सिद्ध तैल - बृता तैल, नारायण तैल, निवृत तैल
४) गर्भाशय मुख विस्तृतीकरण
५) शतकर्म :

रचनात्मक विकृतीसाठी आवश्यक ते शतकर्म करावे.

- १) गर्भाशय मुख विस्तृतीकरण
२) गर्भाशय स्थापन

रक्तप्रदर

आयुर्वेदिक ग्रंथोक्त शब्द असून्दर असा आहे. परंतु व्यवहारात रक्तप्रदर किंवा

प्रदर असा वापरला जातो.

निश्चली :

प्रकर्षण दीर्घते इति प्रदरः ।

असून् दीर्घते यास्मिक्त्य असून्दरः ।

अवयव फाटल्याप्रमाणे ल्लाव बाहेर पडते म्हणून प्रदर असून्दर या व्याधित
असून् किंवा रक्त (रज) मात्राधिक्याने, सतत बाहेर पडते. म्हणून असून्दर असे म्हटले
जाते. म्हणूनच

रजः प्रदीर्घते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः । च.चि. ३०/२०६

स्वरूपः

रक्तप्रदराचे निश्चित निदान करण्यासाठी पुढे सांगितलेल्या व्याधींचा विचार
करावा लागतोच परंतु रक्तप्रदरात रजःल्लावाचे वेगवेगळे स्वरूप दिसून येते ते
पुढीलप्रमाणे -

- १) रजःकालामध्ये अधिक मात्रेत
- २) रजःकालामध्ये अधिक दिवसः
- ३) दोन रजःकालामध्ये होणारा ल्लाव
- ४) रजःकालामध्ये वेळी किंवा रजःकाल नसताना सुदूरा होणारा ल्लाव

१ व्यवच्छेदक निदानः

स्वीरोगः

- १) रजोवृद्धि

आयुर्वेदीय ल्लीरोग विज्ञान

- २) पिताज रजोदुर्दी
- ३) योनिअर्श
- ४) पितला योनिव्यापद

- ५) असूना योनिव्यापद
- ६) वन्ध्यायोनि

गर्भिणी अवस्थेतः

[१) गर्भल्लाव - पातावस्थेच्या रूपावस्थेत

- २) अपरादर्शन

प्रसूति : प्रसुतिपूर्व रक्तल्लाव, प्रसूति- उत्तर रक्तल्लाव

सावदेहिकः : प्रसुतिपूर्व रक्तल्लाव, प्रसूति- उत्तर रक्तल्लाव

- १) रक्तप्रदोषज व्याधी
- २) अधोग रक्तपित्त
- ३) पितावृत अपान
- ४) धारुणत ज्वर

उपद्रवात्मकः:

[१) लौहाद्युग्म ३५६४ → २५८८
योनिव्यापदाचा उपद्रव म्हणून रक्तप्रदराची संप्राप्ती

निदानः :

याइत्यर्थं सेवते नारी लवणास्त्वगुरुणि च ।

कदून्यथ विदाहीनि ल्लिंगधानि पिशितानि च ॥

ग्रास्यादकानि नेवानि कृशसा पायसं दधि ।

शुक्रमस्तुशुरुदीनि भजन्त्याः कुपितो निलः ॥

च.चि. ३०/२०५, २०६

विरुद्धमध्याध्यशनादजीणित् गर्भप्रपातादतिमेथुन्नाम् ।

यानाध्यशोकादति कर्षणाच्च भाराभिघाताऽऽच्यनहित्या च ॥

यो. र. (स्क्रीरोगाधिकार)

सामान्य लक्षणे :

तदेवातिप्रसंगेन प्रदृशमनुतावपि ।

असुदर्दं विजानीयादोऽन्यप्रकृत लक्षणात् ।

असुदरो भवेत्सर्व सांगन्दः लवेदः ।

चु.शा. २/१८, १९

लवेदः

रक्त व पित्तप्रकोप करणारे हेतुः :

कट्ट, अम्ल, लवण, विदाही अब्सेवन करील रसयुक्त पदार्थाचे अत्याधिक किंवा सतत सेवन - उदा. लोणची, दही, बडापाच, मिसळ पाच, खारावलेले पदार्थ, आंबवलेले पदार्थ

स्थानवैगुण्य निर्माण करणारे हेतुः :

१) गुण, अभिष्यंदी, अब्सेवन (पायस, दधि इत्यादी) अध्यशन, विरुद्धाशन
२) गर्भपात - वारवार गर्भपात, गर्भशय लेखन

मानसिक हेतु : कोथ, भय, शोक इत्यादी

संप्राप्ती :

----- कुपितोऽनिलः ।

रक्ते प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भशयगता: सिरा ।
रजोवहा: संमाधित्य रक्तमादाय तद्रजः ।

यस्माद्विवर्धित्याशु रसभावात् विमानता ।

तस्मादसुदरं प्राहुरेतत्त्वविशारदः ॥ च.चि. ३०/२०६ ते २०८

निदानसेवनाने प्रकृष्टिवात निदानसेवनाने दुष्प्रिय झालेल्या उक्ताची प्रमाणतः वृद्धि करतो. हे रक्त गर्भशयगत होवून त्याला रजःस्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे झालाची प्रमाणतः वृद्धी होते व दोषाच्या संमुच्छेमुळे दुष्टी होते. या उट रजात रसभाव अधिक झाल्याने व रजाचा अधिक प्रमाणात ल्लाव झाल्याने याला रक्तप्रदर असे ग्हटले जाते.

ज्या दोषांचे अधिक्य असेल त्यानुसार दोषात्मक लक्षणे दिसून येतात. परंतु रजाचा प्रमाणात वृद्धी झाल्याने अत्याधिक प्रमाणात योनिगत रक्तल्लाव हे लक्षण दिसून येते.

तदेवातिप्रसंगेन प्रदृशमनुतावपि ।
असुदर्दं विजानीयादोऽन्यप्रकृत लक्षणात् ।
असुदरो भवेत्सर्व सांगन्दः लवेदः ।

चु.शा. २/१८, १९

दोषाच्या तुष्टीनुसार ल्लावस्वरूप व स्थानिक लक्षणे वेगवेगाची दिसून येतात.
१) अंगमद्द

फेनिलं तजु रुक्मं य श्यावं चारुणमेव य ।

किंशुकोदकसंकाशां सरुजं वाऽथ नीरुजम् ॥

कटिवंकणहृत्पाशर्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
कुरुते वेदनां तीव्रमेतद्वात्मकं विडः ॥

च.चि. ३०/२१२, २१३

ल्लावस्वरूप : फेसकट पातळ (अधिक द्रवस्वरूप) रुक्म, श्याव वा अरुणवर्णी स्नाव पठसाच्या कुलाच्या जलाप्रमाणे ल्लाव संवेदनायुक्त किंवा अवेदना

सावदेहिक लक्षणे : कटि, वंकण, हृद्य, पाश्वर्व पृष्ठ तसेच श्रोणिशुल

२) पित्तज रक्तप्रदर :

सनीलमयवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरकं स्ववति मुद्दुर्द्विरक्षात्मेत् ॥

दाहरागतुषामोहज्वरप्रभमसमायुतं ॥

असुदरं पैतिकम् ।

च.चि. ३०/२१५, २१६

ल्लावस्वरूप : नील अथवा अधिक पीतवर्णी, कुरुणाभौ : सधूल, उर्णा सतत रक्तल्लाव, रक्तगाढी

साविदेहिक लक्षणे : दाह, तुषा, मोह, ज्वर, प्रम
स्थानिक लक्षणे - रक्तवर्ण - प्रथमावर्त

३) स्लेष्मिक रक्तप्रदर :

..... स्लेष्मिक तु प्रवर्क्षते ।

पिच्छिलं पाण्डुर्णं च गुरु स्मिंशंधशीतलम् ।

स्वावस्वरूपं ल्लेष्मलं च घानं मन्दद्रुजाकरम् ॥

छर्यरोधकुड्डासञ्जातकाससमन्वितम् ।

च.चि. ३०/२१८, २१९

स्वावस्वरूप : गैरिकजलसदृश (मासपेशीधृतत्वा नंतर वर्ण), स्निग्ध,
गुरु शीत ग्रंथिल असा ल्लाव, चिरक्षाव

साविदेहिक लक्षणे : अभिमाद्य, हल्स, छर्दी, श्वास, कास

४) साक्षिपातिक रक्तप्रदर :

निलिंगसंयुतं विद्यानैकावस्थमसुदरम् ॥

दुग्धं पिच्छिलं पीतं विद्यष्व पिततेजसा ।

वसा भेदस्य यावाहिदि समुपादाय देग्यान ।

सूजत्यपत्यमार्गेण सर्पिञ्जिवसोपमम् ॥

१वावरत् ल्लावस्वथाक्षावं तुषादाहज्वारान्वितम् ।
क्षीणरक्तं दुर्बला च स तामसाक्षां विवर्जयेत् ।

च.चि. ३०/२२० ते २२४

स्वावस्वरूप : दुर्धी (कुणपांधी), पिच्छिल वसा, मज्जा किंवा मेदस्वरूप
सतत ल्लाव

साविदेहिक लक्षण: ज्वर, दाह, तुषा, क्षीणरक्त दौर्बल्य

चिकित्सा : सामान्य चिकित्सासूत्र :

१) निदनपरिवर्जन

२) योनिनां वातलाद्यानां युडकतमिह भेषजम् ।
चतुर्णा प्रदर्शणां च तत् सर्व कारयेन्द्रिष्ठः ॥

रक्तातिसारिणां यज्ञ तथा शोणितपितिनाम् ।
रक्तार्शसां च यत् प्रोक्तं भेषजं तज्ज कारयेत् ॥

च.चि. ३०/२२७, २२८

प्रदर्शावर योनिक्यापद चिकित्सा, रक्तातिसार चिकित्सा, रक्तप्रित चिकित्सा,
तसेव रक्तार्श चिकित्सा यामध्ये वर्णित औषधाचा अवस्थानुसार अवलंब करावा.

३) सर्वेषु गर्भस्त्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ।

अ.सं.शा. १/१२

गर्भिणी अवस्थेत योनिगत रक्तस्त्राव होत असल्यास जी औषधयोजना केली
जाते त्या सर्व चिकित्सांचा अवलंब , अवस्था पाहून रक्तप्रदर चिकित्सेत करावा.
४) मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुतरक्षस्तिष्ठि: ।

अ.सं.चि. ३/७८, ७९

रक्तप्रदरावर उत्तरबास्तिचा अवलंब करावा

५) अग्नि संदीपनार्थं च रक्तसंश्रग्हणाय च ।

दोषाणां पाचनार्थः च परं लिक्ते: उपावरेत् ॥

च.चि. १४/१८२

अग्निसंदीपन रक्तसंस्थान व दोषपाचन करण्यासाठी तिक्तरसाचा अवलंब करावा.

विशेष चिकित्सा :

१) पूर्ण विश्रांती

२) अवनत शिरासन

३) अधोटावर लेप - शतधौतपृत किंवा यस्त्रीघृत मुतिका लेप

४) अप्यन्तर चिकित्सा - स्नाव असताना

अ) चूर्ण - कुटज, वासा, मुस्ता, हरिदा, खटिर, दारहरिदा, गुड्ची,

चदन पंचवल्कल चूर्ण

आयुर्वेदिय ल्लीरेग विज्ञान

रक्तप्रदर

Eee

४६ ४७

प्रकरण सातवें

ब) काथ : कुट्टज काथ + शृण्ठीचूर्ण , अशोकत्वक्काथ
दाढिमत्वक्काथ + मध + साखर, लोध + चिफळा +
मुस्ता+तुरटी+जेष मध काथ + मध

क) स्वरस : उडुम्बर फल रस + मध + साखर, लाक्षास्वरस +
शेळीचे दूध , लाक्षरस + गुड्हनीस्वरस+ शतादरी स्वरस +
+ तडुलोदक, दूर्वा स्वरस

ड) कल्प - पुल्यानुग चूर्ण, मौतिक्क, प्रवाळ, बोलबध्द रस,
बोलपर्टी, प्रदरातक रस

इ) आसवारिष - लोधासव, कुट्टजारिष, खद्धिरारिष, पत्रागासव,
अशोकारिष

५) स्थानिक चिकित्सा (स्नाव थांबल्यावर) :

अ) पिचू - शतधौत घृत किंवा यष्टीमधु घृत

ब) अनुवासन बस्ती - यष्टीमधु सिद्ध तैल, धातव्यादी तैल,उडुम्बरादी तैल

क) उत्तरबुत्ति - करंज तैल, वट+ लोध+मोचरस मिद्ध घृत

६) रसायन चिकित्सा :

वासावलेह, कुम्भाडावलेह, उडुम्बरावलेह

आहार :

- मुदगमाष यूष
- मूग+ मसूर + चणक यूष
- लोध + चंदन+बाळा + मुस्ता + शृण्ठी सिद्ध यूष
- दाढिमस्वरस
- शेळीचे दूध
- षड्गोदक
- लाजा पेपा
- खजुर + मुट्ठिका+ परघक- शुतशीतजल

योनिव्याप्त

योनिव्याप्त :

आयुर्वेदिय संहितामध्ये स्त्रियांने अधिकतर रोग हे योनिव्याप्त या संज्ञेतर्गत वर्णन केलेले आढळतात. योनिव्याप्त या शब्दाची निरुक्ती पुढीलप्रमाणे देता येईल.

योनि+वि+आप्त
योनि = कारणम्, हेतु, उत्पत्तिस्थानम्,

= आधारकारणम्, अभिव्यक्तिकारणम्

ततज्जन्मप्रहणोचिता जाती:, जन्म बेतनाशरीरणां जातिभेदः ।

- आयुर्वेदिय शास्त्रकोष द्वितीय खंड

व्याप्त : अन्यथाऽप्त पति: ।

संकटम्, व्याधि, विकृती:, विकार

- आयु. शास्त्रकोष द्वितीय खंड

वरील सर्व अर्थ पाहता योनिव्याप्त या शब्दाचा अर्थ असा लावता येईल
महणजेच योनिमध्ये वाईट प्रकारे बदल होणे

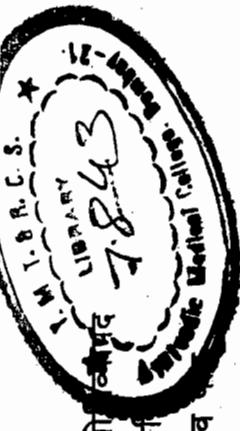
- योनिवर संकट येणे

- योनिरोग/योनिव्याधि

योनिव्याप्ताचा जलेख चरक चिकित्सा अध्याय ३०, सुश्रृत उत्तरतंत्र अध्याय ३८, अष्टांग हृदय उत्तर स्थान ३३, अष्टांग संग्रह उत्तरस्थान ३८, माधव निदान अध्याय ६३, शार्ङ्गधरसंहिता' पूर्वखंड अध्याय ७, काश्यपसंहिता मूत्रस्थान २७, भावप्रकाश चिकित्सास्थान ७०, आणि योगरत्नाकरात योनिरोगाधिकारात आढळतो.

योनिव्याप्त संख्या : (२०)

वरील सर्व अध्यायामध्ये योनिव्याप्ताची संख्या २० वर्णिली आहेत. प्रत्येक

ग्रंथामध्ये योनिव्यापद नाचामध्ये थोडाफार फरक आहे. परतु संख्या २० च आहे.

योनिव्यापद निदान : (६)

(मिथ्याचारण तोः स्त्रीणा प्रदृष्टेनातदेन च ।

जायते भीजदोषाच देवाच शुणता: पृथक् ॥) अ.पि. ३०/७,८

विशेषतिव्यापदेयोनेजायते दुष्मोजनासु ।

विषमस्थांगशायनपृथमेषुन लेवने: ।

दुष्मतिवादपद्व्यैर्जिदोषेण दैवतः ॥

अ.हृदय उ. ३३ / २७,२८, अ.सं. उ. ३८ / ३२

प्रदृष्टदलिंग पुरुषं याऽत्यर्थपुसेवते । सु. उ. ३८ / ३

आतिवाहीजितक्षमि देवाद्वा स्तुप्ती गदा : । भा. प्र.पि. ७०/१

वरील सर्व ग्रंथोक्त संदर्भ पाहता योनिव्यापदाचे ४ वैशिष्ठ्यपूर्ण हेतू. असलेले आढळते -

१) मिथ्याचार

२) प्रदृष्ट आतंच

३) बीजदोष

४) दैव

वरील सर्व सामान्य हेतूचा विस्ताराते विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) मिथ्याचार :

यामध्ये लेणीते केलेला मिथ्याचार वैद्याकहून घडून आलेला मिथ्याचार

असे २ भाग करता येतील.

अ) स्त्रीने (रुणेने) केलेले मिथ्याचार :

१) राजःस्वलावस्थेतील परिचर्या न पाळणे

२) गर्भिणी परिचर्या न पाळणे

३) प्रसवावस्थेची परिचर्या न पाळणे

४) सृष्टिकावस्था परिचर्या न पाळणे

उदा. - अस्वच्छतेमुळे योनिव्यापद - अचरणा योनिव्यापद

- प्रितकर आहाराने रजोवृद्धी : असुजा यों कौपद ७.८४३

- अति आयासाने वातप्रकोप - वातज यों

- सरगभावस्थेत पितकर आहारविहार-स्वाच

- प्रसवावस्थेत अकाळी प्रवाहण - कणिनी

- सृष्टिकावस्थेत अधिक आयास - संस, ब्रंश

- सरगभावस्थेत कफकर आहार - उपम्लुता

- अपद्रव्य उपयोग किंवा अकाळी, मैथुन नियम न पाळता व्यवाय करणे-

संस, ब्रंश अंतर्मुखी, अतिचरणा योनि व्यापद

ब) वैद्याकहून केलेले मिथ्योपचार :

{ १) प्रसवावस्था परिचर्या - योनिभेद - संस, ब्रंश

{ २) सृष्टिकावस्था परिचर्या - धूपन अतियोग - वातज योनिव्यापद

{ ३) वारवर स्वाच-पात - पुत्राच्ची योनिव्यापद

२) प्रदृष्ट आतंच :

मिथ्याहारविहाराने रजोदूटी झाल्यामुळे गर्भधारणा न होणे (वंध्या),
गर्भधारणा झाली तरी वारवर स्वाच पात (वामिनिपुत्राच्ची योनिव्यापद)

३) बीजदोष :

स्त्री गर्भवस्थेत असताना तिची योनि (आवर्ता योनि) बीजाच्या ज्या भागापासून उत्पन्न होत असते तो बीजभाग उपतस होणे. त्यामुळे आवर्ता योनिमध्ये रचना विकृति/क्रिया विकृति दिसून येते.

यस्य यस्य अवयवस्य यीजे बीजभाग उपतासोः भवति तस्य तस्य अवयवस्याविकृतिः उपजायते । च.शा. ३ / २३

उदा. बंडीयोनिव्यापद
सृष्टिमुखी योनिव्यापद

४) दैव :

ज्या वेळी योनिव्यापदाचे कोणतेच कारण दिसून येत नाही फक्त कार्य दिसून येते त्यावेळी दैव हे कारण असते. उदा. बंडी योनिव्यापद

योनिव्यापद महत्व

योनिव्यापदमुख्या चावर्ता योनिच्या कार्यात / रचनेमध्ये विकृती

नियन्त गेन.

- १) गर्भधारणा न होणे
- २) मैथनकर्म विकृति

योनिव्यापद सामान्य चिकित्सा :

१) सर्वा व्यापक योनि तु कर्मविर्वमनादिषि: ।

मुद्दभिः पञ्चपिनर्मि स्त्रियस्तिशानुपारेत् ॥

सर्वतः सुविशुद्धदाया: शेषं कर्म विधीयते । च. चि. ३०/४५, ४६

यद्य चातविकाराणा कर्मोक्तं तद्य कारयेत्

सर्वव्यापत्सु मतिभान्महायोन्या विशेषतः ।

(नहिवाताह्वते योनिनरीणां संप्रदृष्ट्यते ।)

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादिषेष्य भेषजम् ॥ च.चि. ३०/११४, ११६

सर्व प्रकारच्चा योनिव्यापदामध्ये स्नेहस्वेदपूर्वक मुद्द पचकर्म करावे.

त्यानतरच इतर चिकित्सा करावी.

वातविकारावर वर्णन केलेली चिकित्सा करावी. विशेषतः
महायोनिव्यापदामध्ये वातविकार चिकित्सा करावी.

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही (अथोत योनिदुष्टीला मुख्य कारण
वातदोष विकृति हे असते) म्हणून प्रथमतः वातशमन करून नंतरच आन्य दोषाची
चिकित्सा करावी.

२) सर्वतः सुविश्वाया: शेषं कर्म विधीयते ।

ब्रह्मधारणपीषेक प्रलेप पितृधारणम् ॥ अ.सं.ड. ३९/४७

सर्वत शुद्ध ज्ञाल्यानंतर बाल्सि, अभ्यंग, परिषेक, प्रलेप, पितृ इत्यादी स्थानिक
चिकित्साचा अवलंब करावा.

३) शुक्रार्तवादयो दोषाः स्तनरोगाश्च कीर्तिः ।

सलेघ्यस्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च ।

गर्भिणी प्रतिसोगेषु चिकित्सा चाचुदाहता ।
सर्वथा तां प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्सु तुष्टिदान् ।

सु. उ. ३८/३९, ३२

शुश्रावत्तुष्टी चिकित्सा (उदा. उत्तरानी इत्यादी) स्तनरोगचिकित्सा (उदा. योनिस्तस, लेप), कौल्यचिकित्सा (उदा. शुक्रायोनिव्यापद-शुक्रवृद्धि इत्यादी), मूढगर्भचिकित्सा (उदा, संस शंश-गर्भार्षशयस्थापन) गर्भोपदवचिकित्सा (उदा. वंद्यत्व- मासानुमातिककाथ) करावी इसे सांगितले आहे.

४) दधाधुतरवस्तीश्च विशेषण यथोदितान् । सु. उ. ३८/२१

विशेषतः उत्तरवस्ती चिकित्सा ही योनिव्यापदावर करावी.

५) शेषास्तु विशेष्या ... 'विशेषतस्तु शुक्रज्वर.....
.... योनिरेतोदोषे एतेषु हि विशेषं

प्रधानतममित्युक्तमर्युपशमेऽग्रिगृहवत् ॥

च.सि. २/१३

विरचन चिकित्सा करावी.

योनिव्यापद उपद्रव :

योनिव्यापदावर योग्य वेळी चिकित्सा न केल्यास पुढीलप्रमाणे उपद्रव

दिसून येतात.

न शुक्रं धार्यत्येतिवैयोनिरप्तुता ।

तस्मादाद्यर्थ न गृहणाति ची ग्रहस्थानयान् वहन् ।

गुल्मार्शः प्रदरादीश चातायेष्वातिपीड्यन् ।

च.चि. ३०/३७, ३८, ३९

१) शुक्रधारण न करो

२) गर्भधारणा न होणे

३) गुल्म, अर्श, प्रदर

शुद्ध योनिची कलाप्रासी :

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भ विन्दन्ति योषितः ।

अदुषे प्राकृते वीजे जीवोप्रकृणे ससि ।

शुद्ध योनि, अदुष व प्राकृत बीज व जीव (आत्मा) प्रवेश ह्या तीन

घटकांमुळे गर्भधारणा होते.

यानंतर प्रत्येक योनिक्यापदाचे विस्तृत विवेचन पाह -

चरकोक्त २० योनिक्यापद :

- ?) वातला
- ?) पित्तज
- ?) कफज
- ?) साक्षिपातिक
- ?) असुजा
- ?) अरजस्का
- ?) अचरणा
- ?) अतिचरणा
- ?) प्राकृत्वरणा
- ?) उपचुता
- ?) परिच्छुता
- ?) उदावर्ता
- ?) सूचीमुखी
- ?) अंतर्मुखी
- ?) कणिनी
- ?) शुष्का
- ?) वामिनी
- ?) युत्वनी
- ?) घंडी
- ?) महायोग्नि

सुशुत्तोक्त २० योनिक्यापद :

- ?) वातला
- ?) पित्तला
- ?) श्लेषला
- ?) विदेषज
- ?) लोहितक्षरा
- ?) अतिचरणा
- ?) परिच्छुता
- ?) उदावर्ता
- ?) कणिनी
- ?) युत्वनी
- ?) सुचिक्वक्ता
- ?) वामिनी
- ?) घंडीयोग्नि
- ?) वंद्यायोग्नि
- ?) विच्छुता
- ?) घंसिनी
- ?) अत्यानंदा
- ?) अचरणा
- ?) फलिनी
- ?) महर्ती

१) वातज योनिक्यापद :

यातलाहारव्येषाया: वातलाया: समीरणः ।
 विषुद्धो योनिमाश्रित्य योनिस्तोदं सवेदनम् ।
 स्तम्भं पिपीलिकासुसिमिव कर्कशता तथा ।
 कर्मोति सुमिमायासं यातजाक्षापरान् गदान् ।
 सा स्थात् सशब्दरक्षकेन तगुल्लक्षात्वाडनिलात् ।

च.चि. ३०/१,१०

इतर प्रयोक्त नाव : वातला (सु), वातिकी (अ.हृदय)

निदान : वातज आहार विहार

दोष : वात

स्थानवैशुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : वातकर आहार विहाराते प्रकृष्टित झालेला वात योनिच्या

आश्रयाने लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षणे : रुणसंवेद्य : योनितोद, योनिशूल, योनिबाधीर्य

पिपिलिकासुसिमिव (मुऱ्या चालत्याप्रमाणे संवेदना) स्वन - योनिवाटे अपानप्रवृत्ती
 वैद्यसंवेद्य : योनिरुक्षता, योनिस्तम्भ (गर्भाशय - काठिण्य),
 योनिआयास (विवृतता)

स्वावरक्तरूप : सशब्द, सशुल, सफेन, ततु, रुक्ष असे रजःस्वरूप

सावदिहिक : वंक्षणशूल, पार्श्वर्वशूल, गुर्ज

परिणाम : सशूल योनिसंबंध, वंद्यात्व
 चिकित्सा :

?) निदानपरीकर्जन
 २) न हि वाताङ्गते योनिनिरीणं संप्रदुष्यति ।
 शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्य भेषजम् ॥ च.चि. ३०/११५
 वाताशिवाय योनिदृष्टी होऊक शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन
 चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेहनस्वेदवस्त्रचादि वातजास्वनिलापहम् । च.चि. ३०/४९

स्नेहन : १) तिळतैल + सैंधव - पिचू

२) तागरादी तैल - पिचू

३) बाला तैल - पिचू

स्वेदन : १) नाईस्वेद - दशमुळ काथ
 २) कुंभीस्वेद - अनूप किंवा जलीय मांस+तीळ+तंडूल सिद्धधीर
 ३) योनिधावन - गुडची + त्रिफळा + दतीकाथ
 ४) वेशवारपिंडस्वेदन

५) ओदन - तड़ल + शीर ओदन पिच्

बस्ती - १) मात्राबस्ती - तिळतैल / बला तैल

२) अनुवासनबस्ती - तिळतैल, बला तैल तगारी तैल

३) निरहबस्ती - दशमूलकाथ

स्थानिक पित प्रकोप जाल्याने योनिच्चा ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.
लक्षणे : रुणसंवेद्य - योनिदाह
बावस्वरूप - रजःज्ञावाधिक्य, उष्ण, नीलपीत वर्ण, कुणपसाधी
सावदेहिक - ज्वर
वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्ते - औषध्य, रक्तवर्ण
परिणाम - पाण्डु, सशूल, योनिसंबंध, वंद्यत्व, रजोवृद्धि

४) आभ्यंतर चिकित्सा (चरकोक्त योग)

१) काशमर्यादी घृतसेवन

२) शीरपाक - रास्ता + गोखरु + वासा सिद्धशीर

३) पिण्डली + जीरकबद्य + वासा + सैधव + वचा +
यवक्षार + अजमोदा + चित्रक + शर्करा + घृत

४) कल्प - महायोगराज गुण्डुळ

- महावातविद्युत्सन रस

५) आसवारिषे - - दशमूलारिषे

- देवदाव्यादी काथ

६) रसायन - - च्यवनप्राश

- भल्गातकावर्लेह

७) पश्य - गोदूम, सिद्ध शीर, मांसरस सेवन

वाताशिवाय योनिदुष्टी होळ शक्त नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन
चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

१) निदानपरिवर्जन
२) न हि वाताहृते योनिरसीणा संप्रदृष्ट्यते ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादिवस्यभोजनम् ॥

च.चि. ३०/११५

पितज योनिव्यापदावर चिकित्सा करताना सेक, अभ्यंग, पिच् इत्यादी

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरावयाची द्रव्ये शीत व पित्ताळ असावीत व स्नेहनासाठी
घृत वापरावे.

४) कारयेद्वक्पित्तचं शीतं पित्तकृताशु च ।

पितज योनिव्यापदावर रक्ताळ, पित्तचं अशी शीत चिकित्सा करावी.

२) पितज योनिव्यापदावर रक्ताळ, पित्तचं अशी शीत चिकित्सा करावी.

इतर ग्रंथोक्त नाव : पित्तला (सु) पैतिकी (अ.हृदय)

निदान : कट्ट, अम्ल, लवण, धार द्रव्यांचे सेवन

दोष : प्रित
स्थानवैगुण्य प्रथमावर्त

संप्राप्ती : निदानसेवनाने पित प्रकुपित होजन वाताच्या सहाय्याने

स्नेहन : १) शतावरी घृत पिच्
२) चंदन + उशीर + मुस्ता + अगाहसिद्ध घृत पिच्
योनिपूरण : (कुणपगंध) - तुवरक कल्क किंवा पंचवल्क्ष्म कल्क
योनिधारण : (शोधन) - पूयत्वाच असल्यास गोमूत्र + लवण

४) अचंतर चिकित्सा :

- शतावरी घृत
- दाडिमादी घृत
- चूर्ण - अशोक, नागकेशर, भुई कोहला
- भस्म - प्रवाल भस्म, सुवर्णमणिक भस्म
- कल्प - चंद्रकला रस, सूतशेखर, कामदुधा
- अरिष्ट - अशोकारिष्ट
- रसायन - च्यवनप्राश
- पच्छ - उण्ण, विदाही सेवन वर्ज्य

३) कफज योनिव्यापद :

कफोऽभिच्छिद्विष्टदो योनि धेद्येत् लिया: ।
स कुर्यत पित्तिला शीतों कण्ठुप्रस्तात्यवेदनाम् ।

पाण्डुरण्ण तथा पाण्डुपित्तिलातिवयाहिनिम् । च. चि. ३०/१३
इतर ग्रंथोक्त नाव : प्लेष्मला (सु) श्लेष्मिकी (अ.हृदय)

निदान : अभिष्यदी आहार विहार

दोष : कफ

स्थानवैग्राण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ति : कफकर व अभिष्यदी आहार विहाराने कफ प्रकुपित होऊन सातान्वा सहाय्याने स्थानिक कफप्रकोप झाल्याने योनिच्छा ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणे : रुणसंवेच्य - (स्थानिक) - योनिकंडू

स्वावस्वरूप : पित्तिल, पांडुरवणी खाल

सावदिहिक: पांडुता

वैद्यसंवेच्य : प्रथमावर्त - शैत्य, पांडुरवणी

परिणाम : दौर्बल्य, वंध्यत्व

५) अचंतर चिकित्सा :

- १) निदानपरीबर्जन
- २) न हि वाताङ्गते योनिनरिणा संप्रदुष्यति ।
शमयित्वा तमनस्य कुपयोदीस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/१९५

वाताशिवाय योनिदृष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमत: वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

- ३) श्लेष्मजासु च रक्षोच्चां कर्म कुर्याद्विचक्षणः ।

च.चि. ३०/४२

कफज योनिव्यापदावर अवस्था पाहून रक्ष, उण्ण चिकित्सा करावी.

- ४) योन्यां श्लेष्मप्रदुषायां वर्ति: संशोधनी हिता ।

च.चि. ३०/४०

कफज योनिव्यापदावर चिकित्सा करताना स्थानिक चिकित्सेसाठी संशोधन द्रव्ययुक्त वर्तिचा अयोग करावा.

- ५) वराहपित्तभावित तैल + सैंधव + यव + अर्कक्षीरवर्ति

- २) पिपल्यादी वर्ति - पिपली + मरिच + उडीद + बटिशेप + शुण्ठी + सैंधव

योनिधावन : करीर + धव + निम्ब + अर्क + जम्बू + वासा + मुळिका + तत्र + गोमूत्र + त्रिफळा बाथ

पितृः धातक्यादी तैल

उंडुबरादी तैल.

धूपन : आरवधादि चूर्ण

बृहतीकल्क + हरिद्रा + दारुहरिद्रा कल्क

५) अचंतर चिकित्सा :

- १) चूर्ण - चिफळा + जम्बू+धातकी+रोहितकमूल

२) कल्प - चंद्रप्रभा , आरोग्यवर्धिनी , लघुमालिनी वसंत

३) भ्रम्म - जसद भ्रम्म

४) आसव - लोध्रासव

५) रसायन - पूरापाक, सुवर्णमालिनी वसंत, पुष्यानुग चूर्ण,

मिष्पली रसायन

६) पथ्य - मधुर, स्तिरध वर्ज्य, दिवास्वाप वर्ज्य, बाजरी ,

पातेभाजी

४) साक्षिपातिक योनिव्यापद :

समशनत्या रसान् सर्वान्दृष्टिव्या त्रयो मलाः ।

योनिमार्थाशयस्था: स्वैयोनि युज्जन्ति लक्षणे: ।

सा भवेदाहशूलार्ता छेत्पित्तिलभाहिनी । च.चि. ३०/१४, १५

इतर प्रथोत्त नाव : त्रिदोषजा, सर्वजा (सु)

निदान : त्रिदोषज आहर विहार

दोष : त्रिदोष

स्थानवैगुण्य : प्रथमावर्त संप्रसी : त्रिदोषज आहर विहाराने प्रकृष्टित ज्ञालेले त्रिदोष योनिव्या

आश्रयाने लक्षणे उत्पन्न करतात.

लक्षणे : रुग्णसंवेदा - स्थानिक - योनिदाह, योनिशूल

स्नावस्वरूप : श्वेत, पिण्डिल स्नाव

वैद्यसंवेदा : प्रथमावर्त - और्ज्य तिक्का शैल्य, शैलिश्य

परिणाम : विविध योनिरोग

विकितसा :

१) निदाषीवर्जनं,

२) न हि वाताहृते योनिनीरीणा संप्रदृष्ट्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्योषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऽ शक्त नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) साक्षिपातसमुत्थाया: कर्म साधारणं हितम् ।

निदोष संप्रासी असत्याने ज्या दोषांची लक्षणे अधिक दिसून येतील त्यानुसार चिकित्सा करावी.

योनिशूल: तगरदी तैल पिचू

योनिधावन:

१) रास्ता + गोखरू+वासा सिद्धधीर

२) गुड्ढची + त्रिफला+दंती सिद्धकाय

३) पिण्डिलता - कासीस + त्रिफला + कांक्षी + लज्जाळू+

आग्रास्थि+धातकी + जमूत्वक + लज्जाळू+मोचरस+ राळ चूर्ण वर्ति

४) आरवधादी कायाने परिषेचन

५) असुजा योनिव्यापद : / ३०/११५

स्तकपितकेनर्था स्तकं पितेन दृष्टिम् ।

अतिप्रवर्तते योन्यां लव्ये गर्भपि सासुजा ॥

च.चि. ३०/१६ इतर प्रथोत्त नाव : अप्रजा (च) स्तक्योनि (अ.हृदय) लोहितक्षरा (सु.)

निदान : स्तकं पित्तवर्धक आहर विहार

दोष : पित २१

स्थानवैगुण्य : तुतीयावर्त - गर्भाशय

संप्रसी : उर्णा तीक्ष्णा विदही अन्वयानाने दृष्टित ज्ञालेले पित आश्रयी

ता उट करते व सावदेहिक कारणातून योनिचा आश्रय घेवून योनिव्या ठिकाणी उत्पन्न करते.

लक्षणे : रुग्णसंवेदा - स्थानिक - योनिगत सदाह रुक्सत्रावाधिक्य

खावस्वरूप : उण्ठ, तीक्ष्ण, सगभावस्थेत रक्तस्राव

सावधिक : औषध्य

वैद्यसंबोध : अप्रजा, प्रथमावर्त - औषध्य

परिणाम : पाङ्गुल, वैध्यत्व

चिकित्सा :

१) निदानपरिवर्तन

२) न हि वाताद्वय योनिनिशीणं संप्रदुष्यति ।

शमनिक्त्वा तमनस्य कुर्यादिष्ट्यमेषजम् ॥ च.पि. ३०/१९५

वाताशिवाय योनितुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) रक्तस्थोन्यामसुरवर्णत्वन्वचं लमीदेव च ।

ततः कुर्यादिष्ट्यमेषजम् ॥ च.पि. ३०/८६

योनिगत रक्तस्रावाचा (रजाचा) वर्ण, गंध इत्यादी लक्षणे पाहून दोषांच्या अनुबंधानुसार यथादोष चिकित्सा करावी. प्रायः रक्तस्थापन चिकित्सा करावी.

उत्तरबन्धित्वा :

१) काशमरी + कुटज सिद्धदृष्ट्यत

२) महातित्क घृत

३) मूगरक्त + अजारक्त+मेषरक्त+डुक्कर यांचे रक्त+कांजी+दधिमध+ घृत - उत्तरबन्धित्वा

पितॄः १) लोध+अशोक चूर्ण पिचू

२) रसांजन + लाक्षा चूर्ण+ शेळीचे दूध

४) अम्यंतर चिकित्सा :

१) महातित्क घृत, शेळाकरी घृत

२) चूर्ण : पुष्पानुग चूर्ण , अविपत्तिकर चूर्ण भुईकोहळा + कमलकद+केसर+ दाढहळ+

मुस्ताचूर्ण - दूध + साखर

आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

मुस्ता+लोध+गौरिक+टेंदू+सुंठ+मिरे+ रक्तवंदन+
कदफळ+ इंद्रधव + सारीवा+धायटी+यच्छी + अर्जन -
तंडुलोदक+मध्य

- ३) कस्त्य - चंद्रकला , बोलबद्ध रस, बोलपर्पटी
- ४) भस्म - सुवर्णमाक्षिक भस्मा , प्रवालभस्म, वागभस्म
- ५) रसायन - वासावलेह
- ६) पच्यापच्य - उण्ठ, विदाही, अतिआयास आतपसेवन वर्ज्य

(६) अरजस्का योनिव्यापद :

योनिभाशयस्थं चेत् पितॄं संदृश्येदस्तु ।

साइरजस्का यता काशयैवर्ण्यजनी भूशम् । च.पि. ३०/१७

इतर ग्रंथोक्त नाव - लोहितक्षया (अ.ह)
निदान - पितॄकर व रक्तदुषी करणारे हेतू अतिप्रमाणात लेखनकर्म
दोष - वात-पितॄ वृष्ट ॥

स्थानवैयुग्य - तुतीयावर्त (गर्भशय)

संप्रासी - निदानसेवनाने गर्भशयस्थ पितॄ दूषित होवून रक्त (रज) तुट

करते आणि त्यामुळे वाताच्या सहाय्याने रुक्ष, उण्ठ गुणांमुळे लक्षणे उत्पन्न करते.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - स्थानिक - योनिदाह
स्थावरक्तवृप - अनातिव, अनियमित रजप्रवृत्ती
सावदिहिक - भारक्षय, वैवर्ण्य
वैद्यसंवेद्य - काश्य (सार्व) प्रथमावर्त और्ज्य
परिणाम - अप्रजा

चिकित्सा -

- १) निदानपरीवर्जन
- २) न हि वाताद्वये योनिनिरिणा संप्रदुष्यति
- ३) शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्वयस्थमेषजम् ॥

च.पि. ३०/११५

६.३

योनिव्यापद

६.२

वाताशिवाय योनिदुष्टी होइ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी व नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्लेह - पितृ - शतधौतधृत पितृ

उत्तरबस्ति - शतधौतधृत किंवा शतावरी धृत काशमरी

+कुट्टज काथसिद्ध धृत

४) अभ्यंतर चिकित्सा

अ) जीवनीय द्रव्य सिद्ध चृतपान

ब) फलधृत किंवा शीतकल्याणक धृत

क) भस्म - सुवर्णमाक्षिक+लोह+अभ्रक+ रौप्य+

दुधसाखर मौक्तिक भस्म+धृत

द) कल्प - सुतशेखर, कामदुंधा, चंद्रकला,

चंद्रप्रभा वटी

इ) रसायन - वासावलेह, आमलकी, शतावरी,

च्यवनप्राश, चंद्रप्रभा वटी

ई) पथ्यापाय - उज्जा, तीक्ष्णा, विदाही वर्ज्य

(७) अचरणा योनिव्यापद :

योन्यामधावनात् कण्डू जाता: कुर्मन्ति जन्तवः ।

जा स्यादवरणा कण्डू तथाऽतिनरकांकिणी ॥ च.चि. ३०/१८

इतर ग्रंथोक्त नाव - विलुता (अ.हृदय), नेदा (शा.सं.)

आनदवरणा (भा.प्र., यो.र.)

निदान : रजःस्वलावस्थेत व इतर वेळी अस्त्रक्षता, प्रमेह उपद्रव

दोष : वातकफ व्य

स्पानवैगुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : रजःस्वलापरीवर्या न पातळ्याने व अस्वच्छतेमुळे क्लेदाधिक्य ज्ञाल्याने त्या ज्ञाल्याने वात व कफ दोषांच्या सहाय्याने योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

व्यवायाचे वेळी स्नीचे स्वरण पुरुषांचे पूर्वी ज्ञाल्याने क्लेदाधिक्य ज्ञाल्याने त्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - स्थानिक - योनिकाहू, मैयुनेच्छा अधिक

सावस्वरम - क्लेद योनिगतश्वेतस्त्राव

वैद्यसंवेद्य - शैत्य, शैयिल्य, प्रथमावर्त शोय

परीणाम - वांछ्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनरिणांसप्रदुर्घटति

शमयित्वा तमनस्य कुर्याहोषस्यभेषजम् ।

च.चि. ३०/१९५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होइ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतरच इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) शोषन - विरेचन - बाह्वा + निशोत्तर

४) पितृ - गोपित्र किंवा मत्स्यपित्र भावित वस्त्रपितृ किंवत्रुण मध पितृ धातक्यादि तैल पितृ

वर्ति - सुराकिट चूर्ण मध वर्ति
योनिपूरण - पचवल्कल चूर्ण

योनिधावन - आरवधादी काथ त्रिफलाकाथ
उत्तरबस्ति - शतावरी +अस्थगंधा+यटी+भुईकोहव्या+विदारीकंद सिद्ध तैल

५) अभ्यंतर चिकित्सा -

१) कल्प - आरोग्यवर्धिनी, चंद्रप्रभा, सूक्ष्मत्रिफला, गंधकरसायन

२) चूर्ण - पुण्यातुग चूर्ण

३) भस्म - त्रिवंग भस्म

४) रसायन - कुर्भाडावलेह

५) पथ्यापय्य - अभिष्वंदी पदार्थ वर्ज

अनुवासन बरित्तिना उपयोग करावा.

८) अतिचरण योनिव्यापद :

पवनोऽतिव्यापेन शोकसुमिलज्जः लिङ्ग्या ।

कर्षोति कुपितो योनौ सा आतिचरण मता ॥ च.चि. ३०/१९

इतर ग्रंथोक्त नाव - अतिचरण (सु., अ.सं., अ. हृदय)

निदान - अतिव्यावाय

दोष - वात ✓

स्थानवैशुण्य - प्रथमावर्त

संप्राप्ति - अतिव्यावाय व दीर्घ व्यावायामुद्दे योनिच्छा ठिकाणी असलेत्या
स्थानिक वाताचा प्रकोप होऊन योनिच्छा ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - स्थानिक - योनिसुप्ति, योनिश्वल
वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - शोयु.

परीणाम - योनिकण्डू, कष्टसंग, दौर्बल्य, अनपत्यता
चिकित्सा -

१) निदानपरीबर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनारीणा संप्रदुष्यति ।
शमधित्वा तमनस्य कुम्हदीषस्यभेदज्ञम् ॥

च.चि. ३०/१९५

वाताशिवाय योनिदृष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी व नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी

३) अतिचारिणी

आतस्थाया आनुवास्या व स्वेषा आनिलमुदनैः ।

स्वेहद्वयेस्तथाऽहरस्तपनाहेष्व युक्तिः ।

च.चि. ३०/१०५, १०६

अतिचरण योनिव्यापद मध्ये चिकित्सा करताता आत्थेष्वन बास्ति,

आयुर्वेदीय लीरण विज्ञान

स्वेहन - स्वेदनासाठी स्वेहद्वय वापरावे व आहारीय द्रव्यांनी उपनाह स्वेद

द्यावा.

४) पिचू - शतपाकी तैल पिचू, चंदन तैल, निर्झुटी तैल पिचू

उपनाह स्वेद - यव+गोधूम+शतपुष्पा+प्रियंगु+किणव - पिचू.

५) अम्बंतर चिकित्सा -

१) क्षीरपाक - शतावरी+अश्वगंधा + विदारीकंद

२) भ्रस्म - अश्वक भ्रस्म, त्रिवण भ्रस्म

३) घृत - शतावरी घृत

४) रसायन - ब्राह्म रसायन मकरधवज

५) पथ्यापय्य - व्यवाय वर्ज

६) पथ्यापय्य योनिव्यापद : (स्वेहाकारी चिकित्सा)

मेथ्यादतिबालाया: पृष्ठकट्यूर्वक्षणम् ।

रुजन् दृष्यते योनि वायुः प्राक्चरणा हि सा । च.चि. ३०/२०

इतर ग्रंथोक्त नाव - प्राक्चरणा (अ.स., अ. हृदय)

निदान - अल्पवयात मैथुन

दोष - वात ✓

स्थानवैशुण्य - प्रथमावर्त, पृष्ठ, कटी, उरु, वक्षण

संप्राप्ति - निदानसेवनाते प्रकुपित वात स्थानिक वातप्रकोप करून

स्थानिक शोथ, रुजा व क्लिचित व्रणेत्पत्ती करतो. त्यामुळे श्रोणिसमंतातील पृष्ठ,
कटी, उरु व वक्षण याठिकाणी रुजा उत्पन्न होते क्लिचित योनिसंस, योनिभेद होऊ
शकतो.

लक्षणे - रुणसंवेद्य-स्थानिक, पृष्ठशूल, कटीशूल, उरुशूल, वक्षणशूल

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त शोथ, योनिसंस, योनिभेद
परिणाम - योनिसंस, योनिभेद, फलिनी योनि

योनिव्यापद

६६

चिकित्सा - १) निदानपरीकर्जन

२) न हि वाताहते योनिनरिणा संप्रदृष्ट्यति

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्यभेषजम् ।

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऽक शक्त नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) वातज्ञैः शतपाकेश्च तैते: प्रागतिथारिणी ।

आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेच्छा यानिल चूदनैः ।

स्नेहद्वयेत्तथाऽहरेकस्मनाहेश्च युक्तिः ।

च.वि. ३०/१०५, १०६

प्राकचरणा योनिव्यापद चिकित्सा करताना वाताव अशा शतपाकी तैलाचा आस्थापन, बास्ति, अनुवासन बस्तिसाठी उपयोग करावा. तसेच उपनाहास्वेदासाठी स्नेहुत्त आहारीय द्रव्यांचा युक्तिपूर्वक उपयोग करावा.

४) स्नेहन - शतपाकी तैल पितृ

स्वेदन - यव+गोधूम+किणव+कुष्ठ+शतपुष्या

+प्रियंगु+बला कल्क+उत्कारीका

उत्तरबस्ती - जीवनीय द्रव्यसिद्ध तैल

५) अस्यंतर चिकित्सा

कल्प - योगराज गुणगुळ, महायोगराज गुणगुळ

भस्म - रौप्य भस्म

युत - शतावरी युत

रसायन - चंद्रप्रभा वटी

पथ्यापथ्य - व्यावाय वर्जन

(१०) उपस्तुता योनिव्यापद :

गर्भिण्या : स्लेष्मलाभ्यासाच्छदिनिःशासनिग्रहात् ।

वायुः कुष्ठद्वः कफं योनिमुष्मीय प्रदुषयेत् ॥

पाण्डु चतोदमासादं ष्वेतं ऋवति या कफम् ।

कफवाताभ्यव्याप्ता सा स्थान्योनिपस्तुता । च.वि. ३०/२१, २२

निदान : गर्भिणी अवस्थेत कफकर आहार विहार सेवन वा इंद्री व

श्वासवेगांचा अवरोध

दोष : वातकफ ॥

स्थानवैज्ञाय : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : निदानसेवनाने (वेगावरोधाने) अवरुद्ध वात विमार्ग होवून

संचित (योनिच्या ठिकाणी) कफाला योनिद्वारे बाहेर काढतो आणि योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न करतो.

वैद्यसंवेद्य : प्रथमावर्त - शीत

परिणाम : दौर्बल्य, मलावद्यं

चिकित्सा : १) निदान परिवर्जन

२) न हि वाताहते योनिनरिणा संप्रदृष्ट्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्यभेषजम् ।

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऽक शक्त नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) उपस्तुतां च स्नेहस्वेदादिक ऋगः ।

कार्यस्ततः स्नेहपितृस्त तः संतर्पण भवेत् ॥

शळकीजिह्नीजन्मूष्मद्वत्त्वकप्रथवलक्ष्मैः ।

कषायैः साधितः स्नेहपितृः स्थादित्तुतापहः ।

च.वि. ३०/१०७, १०८

उपर्युक्ता योनिव्यापद चिकित्सा करताना स्वेहन स्वेदनपूर्वक संतरण चिकित्सा करावी। स्थानिक चिकित्सा करताना श्लूकी, जिंगनी, जम्बूधव, पञ्चवल्कल यांच्या काथाने सिद्ध तैलाच्या पिचूद्वारे करावी।

४) शोधन - उत्तरबास्ति -

- १) स्वोतोजन+यर्षी+जंबुबीज+हिराकस+लोध+कटफळ+टेमुणी+तुरटी+डाळिंबसाल+
 - २) उंडुवर फल+भेळीचे मूत्र व दुध सिद्ध घृत
- ५) शमन - पिचू -
- १) सिद्ध घृताचा पिचू
 - २) रेशमी वस्त्र वटकाच्या भावित पिचू
- ६) शमन - पिचूचूण+मध कल्क
- १) पळस+जांबुलु चूण+लजाळू+मोचरस+धायटी - कल्क
 - २) योनिधावन - १) त्रिफळा+हिराकस+तुरटी+लजाळू+आम्रमञ्जा क्राश+मध
 - ३) त्रिफळा क्राश, औंडुवर क्राश
- योनिधूपन - १) लोध+गव्हला+जेष मध - वर्ति
- २) राळ+गुण्गुळ+यव+तेल+त्रिकटु+
 - ३) मत्स्य - धूपन

६) अस्पंतर चिकित्सा -

- चूर्ण - आमलकीचूर्ण + मध लोध+कटफळचूर्ण+
- रोहितकमूल चूर्ण
- कल्प - चंद्रप्रभावटी, आरोग्यवधिनी, शिलाजीत, त्रिकाळ गुण्गुळ, योगराज गुण्गुळ
- आसव - लोधासव
- रसायन - पिपली रसायन, पूषपाक, सुवर्णमालिनी वसंत,

आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

शिलाजित, पुष्यातुग चूर्ण
- पथ्य - मधुर, अभिष्यंदी स्त्रियां भोजन वर्ज्य

११) परिच्छुता योनिव्यापद : ३०/२३.२४

- पितलाया नृसंवासे क्षयथूदगारथाराणात् ।
- पितसंमृच्छितो वायुयोनि दूषयति ज्याः ॥
- शूना स्पर्शकमा सातिनीलपीतमसूक्ष्म ल्लवेत् ।
- शोणिवंकणपृष्ठातिंज्वरात्याः परिच्छुता ॥ च.वि. ३०/२३.२४
- इतर ग्रंथोत्त नाव - परिच्छुता (सु.)
- निदान - पितसप्रकृतीच्या स्नीने मैथुनप्रसंगी शिक व उद्गारवेगाधारण करणे
- दोष - वातपित्त वृष्ट
- स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त व द्वितीयावर्त पाश्वर्व
- संप्राप्ती - निदानसेवनाने वातप्रकृपित होतो व स्थानिक पिताशी संमृच्छित होऊन योनिच्या ठिकाणी योनिदृष्टी करून लक्षणे उत्पन्न करतो.
- लक्षणे - रुणसंवेद्य - स्थानिक- स्पशाक्षमा^२ (कष्टसंग, कष्टातर्त्व)
- सावदीहिक - जवर, पूष्टशूल, श्रोणिवंकणशूल
- स्वाव - नील पीत
- वैद्यसंवेद्य - योनिशोय, योनिविस्फोट
- परिणाम - वैद्यत्व
- चिकित्सा -
- १) निदानपरिवर्जन
 - २) न हि वाताहृते योनिनारीणां संप्रदुष्यति ।
- शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदृष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी।

योनिव्यापद

३) शमन - पिन् - धातव्यादी तैल शल्की + मांजिष्ठा + जमुत्वक् +

पचवत्कल्प

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताङ्गे योनिनरीणां संप्रदृश्यति ।

४) अभ्यंतर चिकित्सा

- चूर्ण - अविष्पत्तिकर चूर्ण
- कल्क - चंद्रकला रस, पुनर्नवा मङ्गुर
- रसायन - देवदार्यादी क्राघ

शमयित्वा तमसस्य कुर्याद्वौषधस्य भेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुषी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा
करावी नंतर इतर दोषाची चिकित्सा करावी।

३) शोधन - विरेचन - निशोत्तर *

४) बस्ती - १) अनुवासन बस्ति - निशोत्तर मिष्ठ तैल

२) निशोत्तर मिष्ठ दुध बस्ती

- ५) स्नेहन - स्वेदन - निशोत्तर मिष्ठतैल संवाहन
- ६) योनिधावन - दशमुलसिद्धध्योर, त्रिफला क्राघ
- ७) पिन् - निशोत्तर मिष्ठ तैल पिन्
- ८) अभ्यंतर चिकित्सा -

अ) वटी - शंखवटी, शुलहरवटी

ब) चूर्ण - हिंगवाटक चूर्ण

क) क्राघ - देवदार्यादी क्राघ

ड) आसवारिष - दशमुलारिष

इ) रसायन - भाल्लातकावले

(१२) उदावर्ती योनिव्यापद :

केमोदावर्तनाद्योनिमुदावर्त्यते निलः ।

सा रुग्नात्म रुजः कृच्छ्रेणोदावृतं विमुच्यते ॥

आतंते सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।

रजसो गमनादृश्वं क्षेयोदावर्तिनी तुष्टे: ॥

च.चि. ३०/२५,२६

इतर ग्रंथोत्त नाव - उदावर्ती (सु.)

निदान - वेगावरोध

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - तृतीयावर्त

संप्राप्ती - वेगावरोधामुळे अपान वायु प्रतिलोम होतो त्यामुळे रजाची

प्रतिलोम गती होते.

लक्षणे - रुग्नसेवेच्य - कृष्टर्तव (रजःप्रवृत्तीपूर्वी एक दिवसापासून अधोदरशूल, कटीशूल) मलावस्थ, मूत्रावरोध किंवा मूत्रकृच्छ्र

स्नाव - फेनिल स्वरूप

रजःस्नावोत्तर वेदना कमी होतात

वैद्यसंवेद्य - क्रचित गर्भाशय पश्चातप्रवर्तित

परिणाम - गुल्म

चिकित्सा -

(१३) सूचिमुखी योनिव्यापद :

गर्भस्याया: - लिंग्या लौक्याद्वायुयोग्नि प्रदृश्यन् ।

मावदोषादपुद्गारां कुर्यात् सूचिमुखी तु सा ।

च.चि. ३०/३१

इतर ग्रंथोत्त नाव - सूचीवक्ता (सु) (भा. प्र.) (योर)

निदान - गर्भावस्थेत असताना मातेने केलेला रुक्ष आहार विहार

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - बाह्ययोनिमुख किंवा गर्भाशयमुख

संप्रसारी - गणितीजवस्थेत मातेने केवेल्या मिळा (रक्ष) हारविहारमुळे वातरुक्ष गुणांनी प्रकृष्टिप्रद होतो व तो गर्भस्य स्त्रीगर्भाच्या योनिमुख किंवा गर्भाशय मुखास संकुचित करतो.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - कष्टसंग, कष्टर्व

वैद्यसंवेद्य - बाह्योनिमुख - संकुचित

गर्भाशयमुख - सूचिमुखी

गर्भाशय - लहान आकार

परिणाम - वैद्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्यभेजम् ॥

वाताशिवाय योनिदुर्दी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

च.चि. ३०/१९५

३) संवृत्तां वर्षेत् पुनः । च.चि. ३०/४४

संवृत्त (संकुचित) योनिचे विस्तारण करावे.

४) स्मेहन स्वेदन -

अ) तिलतैल किंवा बलातैल मर्दन

ब) तिलतैल; किंवा बलातैल पिचू

क) उत्कारिका - यव + गोधूम+किळव+कुष
+ शतपुष्पा+प्रियंग+बला

५) उत्तरबास्ति - फलघृत किंवा शतावरीघृत उत्तरबास्ति
६) अस्यातर चिकित्सा

-फलघृत पान
-बहुतवारांचितामणि

-दक्षमुलारिट
-दक्षमुलारिट

आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

योनिव्यापद

(२४) अंतर्मुखी योनिव्यापद :

व्यावायमातिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वचपीडितः ।

वायुसिद्ध्यस्थिताक्षया योनिस्खोलासि संस्थितः ।

बक्रव्यावानं योन्यां: साडस्थिमांसानिलातिष्ठि ।

भूशातिमेष्टुनाशका योनिन्तर्मुखी नवा । च.चि. ३०/२९.३०

इतर ग्रंथोक्त नाव - उत्किसा, अधोजाता (काशयप)

निदान - भोजनोत्तर व्यावाय

विधिविरुद्ध व्यवाय (विकृत आसने)

दोष - वात V

स्थानवैग्राण्य - गर्भाशयमुख, गर्भाशय, पाश्वर्व

संप्राप्ती - विधिविरुद्ध केलेत्या व्यावायामुळे समान व अपानाची गर्ती बिघडते. त्यामुळे योनिभागावर आलेत्या विकृत भारमुळे वात योनिमागातील द्वितीय व तृतीय आवर्तास वक्रता आणतो व जबाळच्या अस्थि व मांस या ठिकाणी वेदना उत्पन्न करतो.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - अधोदरशूल, कटीशूल, कष्टसग

वैद्यसंवेद्य - गर्भाशय पश्चात प्रवार्तित किंवा गर्भाशय पुरत वक्र परिणाम - वंच्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्यभेजम् ॥

३) निदानपरिवर्जन

४) न हि वाताहृते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्यभेजम् ॥

५) निदानपरिवर्जन

६) निदानपरिवर्जन

७) निदानपरिवर्जन

८) निदानपरिवर्जन

९) निदानपरिवर्जन

१०) निदानपरिवर्जन

११) निदानपरिवर्जन

१२) निदानपरिवर्जन

१३) निदानपरिवर्जन

१४) निदानपरिवर्जन

योनिचे स्नेहन स्वेदन कर्ण उस्थित योनिला सुस्थितीत आणावे तसेच
वक्रता आलेली असल्यास हाताने प्राकृत करावी.

४) स्नेहन - स्वेदन - बलातैल किंवा तिळतैल

५) योनिधावन - चिफळा काथ किंवा दशमूलबाय

६) उत्कारिका - यव, गोधूम, किणव, शतभूषा, बला, प्रियंग

७) उपयंत्र - बलय - हाताने योनि प्राकृत स्थितीत आणल्यावर तशीच
राहवी यासाठी बलयाचा उपयोग करावा

८) शत्रुकर्म - हाताने व स्थानिक चिकित्सेने उपयोग न मिळाल्यास
शत्रुकर्म करावे

शत्रुकर्म करावे

(१५) कर्णिनी योनिव्यापद :

अकाले वाह्नानाया गर्भेण निहितोडनिल: ।

कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरकेन मृच्छिर्तः: ।

रक्तमार्गवरोधिन्या सा तथा कर्णिनी भता ।

च.वि. ३०/२७

इतर ग्रंथोत्त नाव - कर्णिनी (सु.)

निदान - अयोग्य वेळी प्रवाहण

दोष - वातकफ ॥

क.वि. ३०/२८

स्थानवैगुण्य - द्वितीयावर्ते

संप्राप्ती - प्रसवावस्थेन्या प्रजनयिष्यमाण या अवस्थेत ज्या वेळी

गर्भनिष्क्रमणास अपत्यपथ तयार होतो तेव्हा जर द्वितीयावर्ताचा विस्तार झालेला

नसरताना आणि आवी नसरताना प्रवाहण केल्याने वातप्रकोप होऊन अपत्य पथावर

दाव येतो. हा स्थानिक वातप्रकोप वाताच्या (अपानाच्या) अनुलोम गतीस अडथळा

गेवून विमार्गा होवून स्थानिक रक्त व ककाशी संमृच्छिर्त होतो व द्वितीयावर्ताशी

कर्णिकाकार शोय उत्पन्न करतो आणि गर्भनिष्क्रमणास अडथळा येतो.

व्यावायसम्मी प्रवाहण करणे किंवा अकाली व्यावाय यामुळे गर्भर्षयमुखावर
मांसकदाकार शोय उत्पन्न होतो.

तक्षणे - रुग्णसंवेद्य - श्वेतस्त्राव, कष्टार्तव
वैद्यसंवेद्य - द्वितीयावर्त - कर्णिकाकार शोय

परिणाम - कष्टसं
चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि याताहते योनिनिरीणां संप्रदृष्ट्यते ।
शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्विषेष्यमेषज्ञ ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा
करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

(१६) कर्णिन्यां वर्तिका कुठपिष्टल्यकाग्रसंर्खेः ।

वस्त्रमृद्गतकृता धार्या सर्व च श्लेष्ममुद्दितम् ।

च.वि. ३०/१०९

तुष्ट, पिपली, अर्काय सैंधव यांचे चूर्ण शेळीच्या मूत्रात कालवून तयार

केलेली वर्ति धारण करावी आणि कफनाशक चिकित्सा करावी.

४) योनिधावन - कषाय रसात्मक द्रव्याच्या काथाने योनिधावन

करावे लोख+अशोक+पिपली+सैंधव+मध

५) वृत्ति - माषनृष्ण +अर्काच्या भावना+सैंधव

६) क्षारकर्म - अपानार्धार प्रतिसारण
यवक्षार प्रतिसारण

७) अपुनर्भव - दहनकर्म

(१७) शुष्का योनिव्यापद :

च्यावायकाले रुग्णसंवेद्य केनान् प्रकृष्टितो निल: ।

कुर्याद्विष्टत्वसंगति शोषं योनिनुखस्य च ॥

च.वि. ३०/२

इतर ग्रंथोक्त नाव - शुष्का (अ.सं.) (अ.हृदय) (शाङ्खधर)

निदान - मैथुनवेग अवरोध

दोष - वात च

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त

संप्राप्ति - मैथुनवेगाचा अवरोध केल्याने प्रकृष्टिं आलेला वात योनिच्या

ठिकाणी शुष्कता आणतो.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - कष्टसंग, मलमवसंग

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - रुक्षता

परिणाम - कष्टसंग, वंध्यात्व, नष्टात्व (शा.सं.)

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनिरीणं संप्रदुष्यति ।

शमदित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्थभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुर्धी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा

करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेहन - बलातैल किंवा नारायणतैल पिण्ड

४) स्वेदन - योनिधावन - दशमूलकाथ

पिण्ड - वेशवार पिण्ड

पायस किंवा कृशरा पिण्ड

५) अस्थंतर चिकित्सा - माषसिद्धक्षीरपाक, शताब्दी घृत

काशमरी कुटजसिद्ध घृत

वामिनी व उपलुता योनिव्यापदावर स्वेदन करून तप्तण सेव ह पिण्ड धारण

तसेच वातनाशक आहार करावा.

६) उत्तरबत्सि - बलातैल

७) उत्कारिका - कल्क - शताब्दा + यव + गोधम + किणव +

कुष + प्रियंगु + बला + आबुणी यांचा कल्क

८) सगभावस्थेत - पचवत्कल सिद्ध घृत, उडवर तैल पिण्ड

९) अस्थंतर चिकित्सा - माषसिद्धक्षीरपाक, शताब्दी घृत

१०) समरात्मा शुक्रं गर्भशयं गतम् ।

११) नीरुजं वाऽपि या ज्वेत् सातु वामिनी । च.चि. ३०/३३

इतर ग्रंथोक्त नाव - वामिनी (सु.) (अ.सं.) (अ.हृदय)

(यो.र.) (भा.प्र.) (शाङ्खधर)

निदान - वातप्रकोपक आहार विहार

दोष - वात च

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त

संप्राप्ति - स्थानिक वातप्रकोपामुळे (गर्भाशयस्थ) शुक्रशोषित

संयोगानंतर बीज गर्भाशयातून बाहेर फेकले जाते.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - कष्टसंग, मलमवसंग

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - रुक्षता

परिणाम - कष्टसंग, वंध्यात्व, नष्टात्व (शा.सं.)

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहृते योनिनिरीणं संप्रदुष्यति ।

शमदित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्थभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुर्धी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा

करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेहन - बलातैल किंवा नारायणतैल पिण्ड

४) स्वेदन - योनिधावन - दशमूलकाथ

पिण्ड - वेशवार पिण्ड

पायस किंवा कृशरा पिण्ड

५) अस्थंतर चिकित्सा - माषसिद्धक्षीरपाक, शताब्दी घृत

वामिनी व उपलुता योनिव्यापदावर स्वेदन करून तप्तण सेव ह पिण्ड धारण

तसेच वातनाशक आहार करावा.

६) उत्तरबत्सि - बलातैल

७) उत्कारिका - कल्क - शताब्दा + यव + गोधम + किणव +

कुष + प्रियंगु + बला + आबुणी यांचा कल्क

८) सगभावस्थेत - पचवत्कल सिद्ध घृत, उडवर तैल पिण्ड

९) अस्थंतर चिकित्सा - माषसिद्धक्षीरपाक, शताब्दी घृत

१०) वामिनी योनिव्यापद :
११) वामिनी योनिव्यापद :

आयुर्वेदिय ल्कीसोग विज्ञान

७) अभ्यंतर चिकित्सा -

- काशमरी कुट्ज सिद्ध घृत

- मांसानुमासिक (सुश्रुतोक्त) कषायसिद्ध दुध

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शोकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा

करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) काशमर्कुटजकाथसिद्धमुतरवस्तिना ।

सरकयोन्यरजस्कगानो पुत्रच्छ्याश्च हितं घृतम् ॥

१८) पुत्रच्छ्नी योनिव्यापद :

रेक्ष्याङ्गायुर्यदा गर्भ जातं जातं विनाशयेत् ।

इष्टशोणितजं नार्थः पुत्रच्छ्नी नाम सा भृता ॥ ४) च.चि. ३०/२८

इतर ग्रंथोक्त नाव - जातच्छ्नी (अ. हृदय / अ संग्रह)

निदान - रक्षाहरविहार, वारवार गर्भार्शय लोखन

दोष - वात+रक्त वर्द्ध

स्थानवैगुण्य - उत्तीपावर्ते
संप्राप्ती - निदानसेवनाने प्रकृष्ट पित जालेला वात प्रसादरूपी रजाला रुक्षता

आणतो. त्यामुळे या प्रसादरूपी रजापासून उत्पन्न होणाऱ्या अपरेमध्ये
रुक्षता येते. या सर्वामुळे अपेरतर्फे गर्भचि पोषण नीट न झाल्याने गर्भ मृत
होतो. प्रसवाचे वेळी आवीप्राङ्मार्वानंतर गर्भचि पोषण अपुरे पडल्यामुळे
प्रसव होत असताना गर्भ मृत होतो.

गर्भ स्थिर होत असताना म्हणजेच ४ था महिल्यात वरीलसंप्राप्ती घडल्यास
गर्भपोषणजन्य विकृती निमार्ण होतात व पुढे गर्भ मृत होतो.

लक्षणे - स्वर्णसंबंध - योनिगत रक्तस्राव (सगर्भवस्थेत) मृतगर्भ लक्षणे

वैचरसंबंध - प्रथम उपविष्टक, नागोदराची लक्षणे व पुढे मृतगर्भाची लक्षणे

परिणाम - मृतवत्सा, वैचरसंबंध

चिकित्सा - या योनिव्यापदाचा इतिहस घेवून रुण आल्याने रुग्णेला
गर्भधारणपूर्वी पुढील चिकित्सा करावी.

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताद्वते योनिररीणं संप्रदृष्ट्यते ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्बोधस्येषजम् ॥ च.चि. ३०/११५

च.चि. ३०/१००

काशमरी व कुट्ज योन्या काथसिद्ध घृताचा उत्तरव्याप्ति द्यावा.

४) मृग, वराह, शेळी यांचे रक्त, अमसुल+दधि+मध+घृत+उत्तरव्याप्ति
५) योनिधावन - उदुंबरफल+पचवल्कल+कड्डपडवळ+कड्ड, निंबपत्र
+जाई (कल्क) लाक्षा + धातकी+ पलाशसाल
+हिंडक+मोन्हरस काथ

६) पिचु - उदुंबरादि तैल

७) उत्कारीका - यव+गोधूम+किणव+शतवृष्णा+प्रियंगु+ बला - कल्क
८) अभ्यंतर चिकित्सा -

- फलवृत पान

- कल्प - गर्भार्शयामृत, मधुमालिनी वसंत

९) रसायन - कुज्ञाडावलेह

१९) घंडी योनिव्यापद :

बीजदोषातु गर्भस्थमारुलोपहताशया ।

नुद्देविष्यस्तनी घंडी स्थादुप्रसन्ना ॥ ५) च.चि. ३०/३४

इतर ग्रंथोक्त नाव - घंडी (सु.) घंडा (भा.प्र.)

निदान - बीजस्थित प्रकृष्टित वात

दोष - वात वर्द्ध

स्थानवैगुण्य - च्यावर्ता योनि, स्तन

संप्राप्ती - शुजातंव संयोगाचे वेळी बीजभूत दोषामुळे प्रकृष्टित वात
गर्भवस्थेतील च्या-गर्भाच्या योनिचे उपहनन करतो.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - नरदेह, अनार्तव, कष्टसंग
 वैद्यसंवेद्य - अव्यंजना स्थी (अस्त्रनी)
 गम्भीरत्य - लहान आकार
 परिणाम - वैद्यसंवेद्य
 चिकित्सा -

- १) न हि बाताहो योनिनिरिणा संप्रदृष्ट्यति ।
 शमनित्या तमनस्य कुर्यादिष्टस्यभेदजम् ॥

बाताशिवाय योनिनिर्दी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा
 करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

- २) उत्तरबृहस्ति - फलघृत, शतावरी घृत
- ३) अध्यंतर चिकित्सा -
 अ) घृत पान । लयु फलघृत किंवा जीवनीयसिद्ध घृत
 ब) क्षीरपाक-माष+विदारी+भुईकोहळा सिद्ध
 क) कल्प - वृत्त्यवटी, मधुमालिनी वसंत
 ढ) रसायन - कुम्भाडपाक, कुर्जाडावलेह, मुसळीपाक

२०) महायोनि योनिव्यापद :

विषमं दुःखशस्यायां भैषुनात् ऊपितोऽनिरुद्धः ।
 गम्भीरत्य योन्याश्च युञ्ज विद्यमयेत् लिया ।
 असंवृत्युर्जी लार्ती रुक्षफेनालक्षवाहिनी ।
 मांसोत्सज्जा महायोनि: पर्वतक्षणःशुलिनी ॥

इतर ग्रंथोत्त नाव - महती (आ. प्र.)
 प्रकृसिनी (सु) अंडीनी, फलिनी (मा.नि.)
 निदन - विषमासनातील मैथुन, अयोग्य प्रसवपरिचर्या, बहुप्रसव,

आयुर्वेदीय लौरोग विज्ञान

अयोग्यसुतिका परिच्छया

दोष - वात

स्थानवैद्युत्य - अव्यावर्ता योनि व योनिस्थित पेशी

संप्राप्ती - निदानसेवनामुळे प्रकृपित झालेला वात अपत्यपथातील पेशीच्या
 ठिकाणी शैथिल्य उत्पन्न करतो. त्यामुळे बाह्योनिमुख विवृत होऊन
 त्यातून मासमय असे गम्भीरशय मुख बाहेर येते.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - योनिवृतता, श्वेतस्त्राव, मुहुर्मुहुर्मुत्रवृत्ती,

प्रवाहणोत्तर मूत्रप्रवृत्ती, अधोदरशूल, कटीशूल

वैद्यसंवेद्य - अवस्थेनुसार

अ) त्वंस - योनिवृतता, प्रथमावर्त शैथिल्य

ब) भ्रंश - गम्भीरशय मुख - स्थानभ्रष्ट, गम्भीरमुखशोथ

क) महायोनि - गम्भीरशय योनितून बाहेर लोंबणे

परिणाम - वैद्यत्व, कष्टसंग
 चिकित्सा -
 १) निदानपरिवर्जन
 २) न हि बाताद्वृते योनिनिरिणां संप्रदुष्यति

शमनित्या तमनस्य कुर्यादोषस्यभेदजम् ॥

च.चि. ३०/११५

बाताशिवाय योनिनिर्दी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा

करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्त्रियस्त्रियां तथा योनि दुःखितां स्थापयेत्पुन ।
 पाणिना नामयेजिहमां संयुतां वर्धयेत् पुनः ॥
 प्रवेशयेत्त्रिःसुतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥

च.चि. ३०/४३,४४

स्नेहनवेदनपूर्वक योनिचा बाहेर आलेला भाग आत हाताते डकलून विवृत
 झालेला भाग सर्व बाजूनी बांधावा.

प्रकरण आठवें

योनिमुख नुस्तेच विवृत जाले असले तर विवृत मुखास सर्व बाजूंनी संवृत्त करावे.

- ४) **पिंच -** अ) उद्दंबर सिद्ध तैल किंवा धातक्यादि तैल
- ब) वेशवार पिंड - शुण्ठी + मरिच+पिपली+धात्यक + कृष्णजीरक+ दाइमत्त्वक् +पिनली मूल कल्क + वेशवार
- क) खादिर हरितकी + जायफळ + निम्ब+ पुणा चूर्ण+ मुद्रगयूष
- उ) सुरामड पिंच
- ५) **योनिधावन -** कपिकच्छु काथ
- ६) लेप - मायफळ + मध + कर्पुर
- ७) **योनि - स्थानापटुता हि शत्यशृता भता रिङ्गा**
स्थानभ्रष्ट झालेली योनि यथासत्र विनिहित योनिद्वारे काढून टाकावी गर्भाशय निर्हण
- ८) **अम्भयंतर चिकित्सा**
 - अ) कल्प - मधुमालिनी वसंत
 - ब) घृत - लघुफलघृत
 - क) शीरपाक - अश्वगंधा + माष+ कुम्भाड सिद्ध क्षीर
 - उ) मांसरस सेवन
- ९) **रसायन - पूर्णपाक**

योनिकंद

योनिच्या ठिकाणी होणाऱ्या रोगापैकी योनिकंद हा स्थानिक विकृतीना व्याधी सीशरीरात दिसून येतो.

योनिकंद= योनि + कंद ।

योनिच्या ठिकाणी होणाऱ्या कंदाकार निकुचाकृति मांसशोथाला योनिकंद असे म्हणतात. आयुर्वेदिक सांहितोपेकी भावप्रकाश माधवनिदान तसेच योगरत्नाकर या प्रथामध्ये योनिकंदाचा उल्लेख आढळून येतो.

निदान व संप्राप्ती :

दिवास्त्वन्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिर्वेशुनात् ।

क्षताद्य नखदन्ताद्यैवाताथा: कुपिता यदा ॥

पूर्यशोणितसंकाशं निकुचाकृतिसंजिभम् ।

जनयन्ति यदा योनो नाना कंदस योनिजः ॥ मा.नि. ६३/१,२

दिवास्वप्न, अतिक्रोध, अतिव्यायाम, अतिव्याय, नख, दंत आदिमुळे क्षत यामुळे वातादि दोष प्रकृष्टित होकून योनिच्या ठिकाणी निकुचाकृती (वर्तुलाकार) किंवा लकुचाकृति (अनियमित आकाराची) कँड (उत्सेध) उत्पन्न करतात. पूय व रक्त यामुळे उत्सेधाचा रंग निवळ्यसर रक्तवर्णी होतो.

प्रकार व लक्षणे : V, P, K, S

चतुर्विंशं योनिकंद वातपित कर्फेशिया
चतुर्थ साक्षिपातेन ।

शा.सं.पू.खं. ७/१८०

वातज योनिकंद :

रक्षं विवर्णं स्फुटिं यातिकं तं विनिर्दिशेत् । मा.नि. ६३/३
रक्ष, विवर्ण व स्फुटित असा वातज योनिकंद योनिग्रंथीच्या विद्विध्या प्रारभावस्थेसारखी लक्षणे दर्शवितो.

योनिकंद

पितज योनिकंद :

दाह रागुवरयुतं विद्यात् पितात्मकं तु तम् । **मा.नि. ६३/३**
दाह, रक्तवर्णता या स्थानिक लक्षणांकरोबर साविदेहिक ज्वर हे पितज योनिकंदाचे लक्षण योनिंग्रंथीच्या विद्विधिच्या पञ्चमानावस्थेसम दिसून येते.

कफज योनिकंद :

नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफकात्मकम् । **मा.नि. ६३/४**
बिलपुष्पप्रमाणे निळसर वणाचा कंडु हे स्थानिक लक्षणाचा कफज योनिकंद जीण विद्विधिसम दिसून येतो.

सानिपातिक योनिकंद :

सर्वलिंगसमायुक्तं सानिपातात्मकं विदुः । **मा.नि. ६३/४**
वरील सर्वे दोषाच्या लक्षणांनी युक्त असा सानिपातिक योनिकंद जीण विद्विधिचा तीव्र पाक झाल्यासारखी लक्षणे दर्शवतो.

चिकित्सा :

योनिकंद हा व्याधी औषधिसाध्य असल्याने ग्रंथोक्त चिकित्सा वर्णन केली आहे.

गोरिकामास्त्रियजंतुचन्त्र रजन्यंजनकदफला : ।

पूर्वेष्योनिमेतां शूर्णं कौद्रस्मन्वितम् ॥

त्रिफलाच्या कणायेण सकोद्रेण सेवयेत् ।

प्रमदा योनिकंदेन व्याधिना परिमुच्यते ॥

१) गैरिक +आश्रास्थि + विंडग+हरिद्रा+अंजन+ कटफळ यांच्या कल्काने

योनिपूर्ण

२) योनिसेचन - निफलाबाकाश + मध्य

आषोभासं लपदि वडुषासूक्ष्मांठीकृतं लव् ।
 तेले पाच्यं द्रवति नियंतं यावदेतेन सम्यक ।

तैलेलाकं वसनमनिशं योनिभागे दधाना ।
 सत्यं ब्रीडाजनकमबला योनिकंद निहत्ति ॥
यो.र. योनिव्यापद चिकित्सा

पित्रु :

मुषकसिद्ध तैलाने पिच्चिकित्सा
 काहीवेळा वृद्ध लियांता शौथिल्यजनक योनिश्च व्याधि होतो व योनिचा
 तसेच गर्भाशयाचा भाग बाहेर लोंबकळू लागतो. लावेळी त्या ठिकाणी ब्रणनिमिती
 होवून पूय व रक्तस्राव झाल्यास त्यामध्ये योनिकंदाची लक्षणे दिसू लागतात अशावेळी
 अवस्थेनुसार योनिकंदाची वर वर्णन केलेली चिकित्सा करावी.

भा.प्र.चि. ७०/६२, ६३
 योनिपूर्ण
 १) गैरिक +आश्रास्थि + विंडग+हरिद्रा+अंजन+ कटफळ यांच्या कल्काने

आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

प्रकरण नववे

योन्यर्श

योन्यर्श : योनि+ अर्ष

योनिस्थानी (चावर्ता योनिचे ठिकाणी) होणारे अर्ष म्हणजे योन्यर्श. योन्यशाचे आयुर्वेद ग्रंथात वर्णन केलेले आढळते व्यवहारातही योन्यर्श अधिक प्रमाणात आढळतात.

संहितामध्ये स्वतंत्र हेतू लक्षण व चिकित्सा वर्णन केलेले नाहीत.

मङ्गप्रितास्तु दोषा ----- योनिअभिप्राप्ता :

सुक्रमारान् दुर्गाधान् पिण्डिलरुद्धिरसाविणः

चत्राकारान् करीराज्ञनयन्ति, ते तु

योनिमुप्रधनन्यातर्दिं च ।

..... केचितु भूयांसमेव देशमुपदिशन्ति

सु.नि. २/१७

अर्शासां – शिस्तन् अपत्यामयं ।

च.वि. १४/६

निदान :

१) सामान्य अशांचे हेतू

२) वारंवार गर्भस्वाव

३) वारंवार गर्भपात

४) गर्भाशय लोखन कर्म

५) सगर्भावस्थेत प्रवाहण

६) प्रसवकाली अयोग्य वेळी प्रवाहण

संप्राप्ती :

निदानसेवनाने कुपित झालेले दोष स्थानवैगुण्य निर्माण झालेल्या चावर्ता

योनिच्या आश्रयाने छावाकृती अर्ष (गांडपद कुमीप्रमाणे) अर्ष उत्पन्न करतात. योनि च आतंत्र याचे ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षण : आवर्तानुसार लक्षणे उत्पन्न होतात
स्नाव : दुर्घटी, मिळ्ठिल योनिगत रक्तद्वाघ

परिणाम : वांच्यत्व
आर्तवनाश

अर्ष उत्पत्ती :

निदानसेवनाने रक्त व मांस-दुष्टी जाल्याने व चावर्ता योनिच्या ठिकाणी जालेल्या स्थानवैगुण्याने मासाचा विकृत उपचय होतो. व तिन्हि आवर्तासिकी एका आवर्तामध्ये अशोटॉपत्री होते. दर महिन्याला रजःनिष्क्रमणासाठी होणाऱ्या आकुचन प्रसारणामुळे अशांची वृद्धी होते परतु मुळ एकाच ठिकाणी राहते.

सामान्य चिकित्सा :

चतुर्विधेशसां साधनोपायः । तद्यथा

भेषज क्षारोऽपि शस्त्रान्विति ।

तत्र, अचिरकाल जातानि अत्यदोषतिंगोपद्वयागि भेषजसाध्यानि, मुद्रप्रसृतावगाजनि उचित्तानि शारेण, कर्कश स्थिरपृथुक्तिनानि आग्निना, तुम्ळानि उचित्तानि कलेदवच्चि च शस्त्रेण ।

सु. वि. ६/३

१) भेषज : अ रिप्टुल, डॉल्पुल

अल्पदोष, अल्पलक्षण व उपद्रव नसलेल्या, अचिरकारी अशावर भेषज

चिकित्सा करावी.

२) शारकर्म : मृदु, प्रज्ञा त, वृद्धि

मृदु, परतु मूळ खूप पसरलेले नसलेले व उंच अशा अशावर शारकर्म करावे.

३) अशिकर्म : नक्की, रिप्टुल, डॉल्पुल

रुक्ष, स्प्रिर, मोठे, कठीण अशावर अशिकर्म करावे.

४) शस्त्रकर्म :
उचावलेले परंतु पातळ मूळ असलेले व स्त्रावयुक्त अशांवर शस्त्रकर्म करावे
(महणजेच ते अर्श शस्त्रकर्मनि काढून टाकावेता)

स्थानानुसार लक्षणे व चिकित्सा :

तृष्णीयावतारित अर्श :

अशांचि मूळ गर्भाशय अंतस्त्वचेत असून तृष्णी गर्भाशय मुख व क्रचित
अपत्यपथापर्यंत असते.

लक्षणे :

रुग्णसंबेद्य:

- अ) रजःखावाचे वेळी अल्पाधिक लाव
- ब) अनियमित रजःप्रवृत्ती
- क) रजोनिवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्राव

वैद्यसंबेद्य :

- अ) गर्भाशय तृष्णी (नियमित आकार)
- ब) गर्भाशय कठिण स्पर्श

व्यवच्छेदक निदान:

प्रेश - शलाका परीक्षण केल्यास गर्भाशय मुख व गर्भाशय ग्रीवा
यांच्या सीमा कळून येतात. (अशांची तृष्णी गर्भाशयापासून गर्भाशय मुखापर्यंत
झाली असेल तर त्या अशांच्या कडेला गर्भाशय मुख स्पर्शाला जाणवते.)

चिकित्सा :

- अ) गर्भाशयाचे अमत-अर्श असल्यास प्रथम लेखनकर्म करावे.
- ब) लेखनोत्तर - उत्तरबस्ति - करंजतैल
- क) गर्भाशयशोधन - अम्बवरतः
काळाबोळ, शतपुष्पा, लताकरंज
- द) वारंवार अशोक्तुंत्री असल्यास गर्भाशय निर्दृणा

५) शस्त्रकर्म :
उचावलेले परंतु पातळ मूळ असलेले व स्त्रावयुक्त अशांवर शस्त्रकर्म करावे

(महणजेच ते अर्श शस्त्रकर्मनि काढून टाकावेता)

द्वितीयावतारित अर्श :

गर्भाशय मुख (बाह्य वा अभ्यंतर) व गर्भाशय ग्रीवा या ठिकाणी अधिक
वृद्धी असल्यास वयाचा विचार लक्षात घेवून अशांनिर्हण किंवा गर्भाशय निर्हरण
शस्त्रकर्म करावे.

सख्येने / एक अशोक्तुंत्री.

वैद्यसंबेद्य लक्षणे :

सुखवातीला कोणतीही लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत फक्त वैद्याला
योनिपरिक्षणाचे वेळी दिसतात.

स्वरूप :

रक्तवाणी अर्श सुखवातीला लाहान असलेले नंतर मोठे होवून अपत्यपथात
(प्रथमावतात) येतात तेव्हा पुढील लक्षणे दिसून येतात.

रुग्णसंबेद्य :

- अ) सरक्त दृद्धी श्वेतस्राव
- ब) मलप्रवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्राव
- क) व्यावायोत्तर योनिगत रक्तस्राव
- द) रजःकालानंतर अल्प योनिगत रक्तस्राव
- इ) रजोनिवृत्तीनंतर अल्प योनिगत रक्तस्राव

चिकित्सा :

- अ) अशांनिर्हण करून रक्तस्रामन चिकित्सा
- ब) स्थूलमूल अर्श - क्षारसूत्रबंधन
- क) अशांनिर्हणोत्तर ब्रणावर चिकित्सा
- द) तनुमूलअर्श - दहनकर्म चिकित्सा

प्रथमावत्तिश्चित् अर्थः :

योनिबाह्यप्रदेशावर मूळ असून नंतर अपत्यपथाचे आत पसरतात.
(फलोवरसारखे अर्थ)

लक्षणे :

रुग्णसंबेद्या :

- अ) योनिबाह्यत्वचा केंद्र
- ब) कष्टसंग

वैद्यसंबेद्या :

- प्रथमावर्त रुक्षता अधिक प्रथमावर्त अवकाश कर्मी

चिकित्सा :

- अ) दहनकर्म - बिंदू पद्धतीने मुळाशी दहन
- ब) दहनानंतर स्नेहेन - शतधौतघृत, हरिद्रासिद्ध घृत किंवा चटनसिध्दघृत, यष्टीमधू घृत
- क) शारकर्म - प्रतिसारण पलाशक्षार, यवक्षार, अपामार्गधार

प्रकरण दहावे

निरुद्ध योनि

निरुद्ध योनि :

निरुद्ध = अवरुद्ध / विवरुद्ध

ज्ञा.

२/८ , चु.नि. १३/५४

अर्थ : संकुचित, आकुचित, लहान

निरुद्ध योनि : संकुचित योनि

ग्रंथोक्त शब्द नाही परंतु ग्रंथोक्त सूचिमुखी योनि चा व्यापक अर्थ लक्षात येईल.

योनिशब्देन भगोऽ अपत्यपथ गर्भशयेन साकल्येन पृथक्त्वेन वा ।

योनिसाठी खालील रचनात्मक विकृतिचा विचार करणे आवश्यक ऊर्जते.

- १) बाह्ययोनिमुख सूचवत् / लहान असणे
- २) योनिपटल विकृति
- ३) योनिपडता असणे
- ४) योनिछिद्र नसणे

प्रत्येक विकृतिचा विस्तृतपणे विचार करू :

१) बाह्ययोनिमुख लहान असणे : (योनिपटल विकृति)

ही विकृति विवाहोत्तर आढळून येते. कष्टसंग हे प्रमुख लक्षण घेवून रुग्ण येते. तसेच कधी कधी वैध्यत्वाचे प्रेरक्षण करताना ही विकृती लक्षात येते.

चिकित्सा :

- १) अंगुलीने योनिविस्फारण (सावदीहीक समोहनाखाली)
- २) शल्ककमाने योनिविस्फारण

२) योनिपटल विकृती : (योनिपटल विकृति)

यामध्ये योनिपटल भेद न होण्यामुळे पुढील लक्षणे आढळतात

- अ) प्राथमिक अनातीवः रजःप्रवृत्ती मुळ न होणे
- ब) अधोदरशूलः महिन्यातील ऊरविक, दिवसांनी अधोदरशूल (तीव्र)
- क) मूत्रप्रवृत्तीनी लक्षणे: वारवार मूत्रप्रवृत्ती सक्रिय मूत्रप्रवृत्ती,

मूत्रप्रवृत्ती न होणे

परीक्षणे :

प्रकरण अकरावे

गम्भीरशय अर्बुद

अ) उदरपरिक्षणात अधोदराचे ठिकाणी उत्सेध

ब) योनिपरीक्षण : प्रथमावतात निळसर रुग्णाचा फुणा दिसतो.

क) गुदपरीक्षण : योनिउत्सेध

चिकित्सा :

स्वास्त्रिकाकार योनिपटल छेदन : (ग्रेडा०८)

३) योनिपडदा : (Sepicidm)

योनिमध्ये उभा पूर्ण किंवा अपूर्ण पडदा असणे. या बरोबर बहुधा दोन

गम्भीरशय व दोन गम्भीरशय मुख असतात.

लक्षणे : १) कषसंग

२) (कधी कधी कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत)

चिकित्सा : पडदा काढून (शरक्करमाने) टाकणे

४) योनिछिद्द नसणे :

अ) पूर्णतः

ब) अपूर्णतः

पूर्णतः: योनिछिद्द : ज्यावेळी पूर्णतः योनिछिद्द नसते त्यावेळी गम्भीरशय सुधदा पूर्णतः नसतो. परंतु त्वात्वाची इतर लक्षणे त्या स्थिमध्ये असतात. त्यामुळे सूणा अनातर्व (प्राशमिक) हे लक्षण सांगते.

अपूर्णतः: योनिछिद्द : प्रथमावर्ताच्या / अपत्यपथाच्याउर्ध्व एकवृतीयांश व अधो दोन तृतीयांश संगमस्थानी संकुचितता असते. गम्भीरशयाचे कार्य प्राकृत असते. अर्बुदाची लक्षणे, चिकित्सा गांचा सविस्तर विचार करू.

अनातर्व, अधोदरशूल (वारंवार)

चिकित्सा :

शरक्करम

वातापिधातात्प्रवानाद व्रणाङ्गापि तथा पुनः ।
रक्तनाड्यः प्रोहन्ति रुक्ष्यन्ति च तथा पुनः ॥

अर्बुद निरुत्ती :

अर्बुद + विच, तस्मै उद्देति ।

- शब्दकल्पद्रुम

ब्लुत्ती :

१) अर्बुद हिंसने या अर्बुद हिंसे तस्मै उद्देति ।

- वाचस्पत्यम् ।

२) अर्बुदति । उरिन्द्र (निशाशने ॥)

अर्थ :

ज्याचा उगम हिंसेसाठी, जखम करण्यासाठी होतो. ते अर्बुद, ज्या व्याधिची अनुभूती तसेच प्रसार शीघ्र होतो त्या व्याधीला अर्बुद असे म्हणतात. थोडक्यात या व्याधिची अनुभूती किंवा निदान आणि प्रसार शीघ्र गतीने होतो आणि ज्यामुळे स्थानिक पेशीचा नाश, किंवा अवयवाचा नाश वा क्वचित मृत्यु संभवते त्या व्याधीला अर्बुद म्हणावे.

आयुर्वेदाच्या संहितापैकी चरकसंहिता, सुकृतसंहिता, अष्टांगहृदय, अष्टांगसंग्रह तसेच हारितसंहिता, माधवनिदान, भावधवनिदान, भावप्रकाश व योगरत्नाकर यामध्ये अर्बुदाचा उल्लेख आढळून येतो.

वरील गंथात उल्लेख असला तरी योनिस्थानी होणाऱ्या अर्बुदाचा विशेष असा संदर्भ वर्णन केला नाही परंतु व्यवहारात गर्भाशय अर्बुद तसेच गर्भाशयमुख अर्बुदाचे हृण आढळतात त्यासाठी अर्बुदाची सामान्य संकल्पना समजून घेवू त्यानंतर विशेष अर्बुदाची लक्षणे, चिकित्सा गांचा सविस्तर विचार करू.

निदान व संप्राप्ती :

आयुर्वेदीय औरोग विज्ञान

गम्भीरशय अर्बुद

तेन स्त्रस्य मार्गस्तु रुद्धते तेन जायते ।

अर्बुदभमहास्थलं भारीषाश्च जायते ॥

हा. सं. दृ. स्था. ३७/१.२

गात्रप्रदेशो क्वचिदेव दोषः संमूच्छिर्ता मांसमभिप्रदृष्ट्य

वृत्तं त्विरं मंदरुजं महान्तम् अनल्पमूलं विषयुद्धयाकम्

कुर्वन्ति भासोपचयं तु शोफम् तमरुद शास्त्रविदो वदन्ति ।

हरितसंहितेनुसार वेगावरोध, उड्डा मारणे किंवा ब्रणामुळे रक्तवह नाड्या

विभागात्या जावृत नैसर्गिक रसरत्सवहनास अडथळा येते व नवीन तयार झालेल्या नाड्यांमध्ये सुध्दा रसरसवहनास अडथळा झाल्याने रक्ताची गरी खुट्टे आणि त्या ठिकाणी रुद असे अर्बुद तयार होते.

सुश्रुताचार्याच्या नुसार प्रकुपित दोष मांसाला द्रुष्टित कल्न (भावप्रकाशकार व माधवनिदानकार यांच्या मते मांसासह रक्ताची सुध्दा दुष्टी करतार) स्थानवैगुण्य असलेल्या भानामध्ये (अवयवामध्ये) वृत्ताकार, स्थिर व दुष्टमूल व चिरकारी तसेच अपाकी मांसाचा विकृत उपचय निर्माण करतात त्यालाच अर्बुद असे म्हणतात.

अर्बुदाचे प्रकार : १, २, ३, ५

सु.नि. ११/१४, १५

वातेन मिळेन कफेन चापि, रक्तेन मांसेन च मेदसा च ।

वय :

३५ वर्षे ते ६० वर्षांपर्यंत

हेतु :

- १) विवाहीत त्रियामध्ये अधिक आढळतो
- २) बालविवाह किंवा लहान वयात विवाह
- ३) व्यावायाधिक्य
- ४) बड्डप्रसवा
- ५) द्वितीयावर्तार्णी केळी जाणारी शरत्कर्मे
- ६) गर्भनिरोधक गोळ्या अधिक प्रमाणात घेणे
- ७) अस्वच्छता (स्थानिक), कुपोषण
- ८) दैव

संप्राप्ती :

योगरत्नाकरानी त्याचप्रमाणे भेलसंहिताकारानी वातज, पित्तज, कफज, रक्तज, मांसज, मेदोज आणि वरकाचार्यानी याचप्रमाणे फक्त रक्तज ऐवजी सिराज असा प्रकार वर्णन केलेला आढळतो.

अर्बुदाचा विचार येथे सविस्तर मांडत आहे. गर्भाशय हा अवयव मांस व रक्ताने बनलेला असल्याने रक्त व मांस दूषित होण्याने होणारा अर्बुद हा व्याधी त्रियामध्ये निरनिराळ्या वातप्रकोपक, मांसप्रदोषज तसेच रक्तदोषज हेतूंनी उत्पत्त होतो.

गर्भाशय अर्बुद हे स्थानानुसार दोन प्रकारे :

१) गर्भाशय अर्बुद
२) गर्भाशय मुख अर्बुद

दोन्ही अर्बुदाचे हेतू, लक्षणे व चिकित्सा भिन्न भिन्न असल्याने प्रत्येकाचा वेगाळा विचार मांडत आहे -

संप्राप्तीनुसार गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदाचे प्रकार आढळतात -

- १) ग्रंथीजन्य
२) ब्रणज

लक्षणे :

१) योनिनगत रक्तस्खाव :

रजः काळात योनिनगत रक्तस्खाव प्रभूत प्रमाणात असतो. मलमूत्रप्रवृत्तीचे वेळी प्रवाहणोत्तर योनिनगत रक्तस्खाव आढळतो. खावायोत्तर योनिनगतरक्तस्खाव आढळतो. रजः काळाशी योनिनगत रक्तस्खावाचा संबंध असतोच असे नाही.

२) योनिनगत श्वेतस्खाव :

सुखुवातीच्या अवस्थेत जलवत खाव असतो. कालांतराने गडूल किंवा रक्तमिक्षित असा दुर्दृशी खाव आढळतो.

३) रजोनिवृत्तीनंतर योनिनगत रक्तस्खाव प्रभूत प्रमाणात असतो.

४) अधोदरशूल, काशर्य, कटीशूल

५) सदाह रक्त मूत्रप्रवृत्ती

६) मलावष्ट्रभ

७) पादशोथ, पादशूल

८) ज्वर, प्रमाहानि

परीक्षणे :

१) योनिपरीक्षण :

दर्शन :

योनिनिरोक्षण यंत्राने पाहिल्यास गर्भाशय मुखाशी बारीक असल्य ग्रंथी दिसून येतात. त्यामुळे गर्भाशय मुखाचा आकार अनियमित दिसून येतो. ब्रण असल्यास दिसून येतो.

स्पर्शन :

ग्रंथीजन्य : स्पर्श मुळ, स्पर्शनेत्र, रक्तस्खाव

ब्रणजन्य : स्पर्श कठिण, अचल गर्भाशय मुख

२) गुदपरीक्षण :

गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदाची खासी पाहण्यासाठी गुदाचे अंगुलीपरीक्षण करावे.

३) खाव परीक्षण: (पॅप स्पीआर)

योनिनगत श्वेतस्खावाचे परीक्षण प्रयोगशाळेत केले जाते.

४) गर्भाशयमुख पेशीचे प्रयोगशाळेय परीक्षण - (बायोप्सी)

गर्भाशय मुखाचा छोटा भाग प्रयोगशाळेत पाठवून परीक्षण करावे.

५) कवचित वेळी खासी पाहण्यासाठी गर्भशऱ्या अंतःत्वचेचे प्रयोगशाळेय परीक्षण केले जाते.

प्रसार :

- १) प्रत्यक्ष प्रसार - द्वितीयावर्तीतून (गर्भाशय मुखातून) द्वितीयावर्तीतून (गर्भाशयात) प्रसार
- २) लसिकामार्फत प्रसार
- ३) रक्तसंवहनामार्फत प्रसार
- ४) पेशीमार्फत प्रसार

अवस्थानुसार चिकित्सा :

१) प्रथमावस्था :

योनिनगत श्वेतस्खावाचे किंवा गर्भाशय मुखाच्या प्रयोगशाळेय परीक्षेत अर्बुदनिदान होते. अशावेळी गर्भाशय मुख दहन करून उपशम न मिळाल्यास गर्भाशय निर्हण शाळकर्म करावे.

२) द्वितीयवस्था :

गर्भाशय मुखारून गर्भाशयात अर्बुदाचा प्रसार होतो. रजोनिवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्राव वा रक्तमिश्रित योनिगत श्वेतस्राव असतो. गर्भशयामा अंतस्त्वचा व गर्भशय मुख यांचे प्रयोगशालेय परीक्षणोत्तर अर्बुदाचे निदान होते. अशावेळी अप्रिकर्म करून नंतर गर्भाशय निहरणाबरोबर प्रथमावर्तीचा उद्धर्व दोन वृत्तांवाश भाग, लसिका ग्रंथी व पेशी यांचे निर्हरण करावे.

३) तृतीयवस्था :

प्रथमावर्तीचा पूर्ण भाग व्यास तसेच श्रोणिभिंतीची व्यासी लक्षात गेता शत्रुकर्मास, असाध्य असल्यास रोडियम थेरपी, केमोथेरपी ज्ञावी.

४) चतुर्थावस्था :

पुढील बाजूस बर्स्ति व मागे मलाशय याठिकाणी आसी झाल्यास गविनीपर्यंत व वृक्षापर्यंत उष्टी झाल्यास विषमयता वाढून मृत्युनी शक्यता अधिक येते. अशावेळी लाक्षणिक चिकित्सा करावी.

लाक्षणिक चिकित्सा :

१) रुग्णेला व रुग्णेच्या नातेवाईकांना व्याधीच्या व्यासीबद्दल कल्पना देऊन घेंप द्यावा.

२) अत्यधिक रक्तस्रावाने पाइऱ्यांची लक्षणे दिसून आल्यास त्याप्रमाणे चिकित्सा करावी

३) शूलोपशमनासाठी निद्राजनक औषधे द्यावीत.

४) पादशोथ, पादशूल यासाठी लाक्षणिक उपाययोजना करावी.

५) तीव्र अस्थिमात्य असल्याने दीपन पाचन औषधे द्यावीत.

६) शय्याप्रणाली चिकित्सा करावी.

गर्भाशयस्थ अर्बुद :

व्यवहारात या प्रकारचे रुण गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदापेक्षा संख्येने कमी

आढळतात.

वय :

५५ वर्ष ६५ वर्ष तसेच रजोनिवृत्तीच्या काळात.

हेतु :

१) अनुवंशिकतेमुळे म्हणजेच मातृकुलात (आई, मावशी, आजी इत्यादी) इतिहास असणे

२) अनपत्त्या वंद्यात आढळतो.

३) काकवंधा लीमध्ये आढळतो.

४) गर्भधारण कम वयामध्ये इस्ट्रोजनच्या गर्भनिरोधक गोळ्या घेणे.

५) गर्भाशयस्थ अशाचा उपद्रव मृत्युन

६) सावदिहिक व्याधीपैकी उच्चरक्तदाब, प्रमोह, मेदेवृद्धि इत्यादी जीर्ण विकारांचा उपद्रव मृत्युन स्थानवैगुण्य झाल्यास.

संप्राप्ती :

वरील हेतूंनी स्थानवैगुण्य झाल्यास त्रणोत्पत्ती (गर्भशय्येमध्ये) होवून त्रणदुष्टी होते. स्थानिक पेशीच्या नाश हेतून पुढे अवयवांच्या प्राकृत कार्याची हानि होते. त्यामुळे अवेळी व प्रभूत प्रमाणात योनिगत रक्तस्राव वा पूपस्रावासारखी लक्षणे दिसून येतात. कोनित वेळी स्थानिक मासाची उष्टी होवून त्याबरोबर रक्ताची उष्टी व अवरोध उत्पन्न होते. त्यामुळे मांसाचा विकृत उपचय होते आणि ग्रंथीजन्य अर्बुदाची संप्राप्ती घडून येते.

श्रोणिस्थित अवयवांवर होणारे परिणाम :

१) गर्भाशय अवकाश कमी होते (अर्बुदमुळे अवकाश व्यास झाल्याने पोकळी कमी होते)

२) आर्तववह धमनी - वारंवार शोथ, उष्टी

३) अंतफल - आकाराने वाढलेले, रक्तवर्ण

४) मृत्यगविनी - स्थानश्वृष्ट ।

५) गर्भशय्या उष्टी

लक्षणे :

आधिकांश गर्भाशय अर्बुद हे लक्षणविरहीत

रुग्णसंबोधे :

१) रजस्त्रावावर परिणाम - प्रभूत योनिगत रजस्त्राव

- कषार्तव

दुर्गम्यी योनिगत श्वेतस्त्राव - रक्तमिश्रित

- २) अनपत्त्यता
- ३) अधोदरश्तूल
- ४) मलावृष्टि
- ५) मूत्रसंग
- ६) काशर्य, प्रभाहानि, रक्षता

वैद्यसंबोधे :

- १) अधोदरवृद्धी
- २) अधोदरउत्सेध
- ३) योनिपरीक्षण - गर्भाशय आकाराने भोठा

परिदृश्यणे :

- योनिपरिक्षण
- उदरपरिक्षण : १) स्पर्शन २) ताडन
- सोनोग्राफी
- लैंपरोस्कोपी

- गर्भाशय लेखन (नैदानिक)

लक्षणवचन्छेद :

- १) गर्भधारणा
- २) बस्तिपूर्णता
- ३) अंतःफलस्थ ग्रंथी
- ४) गर्भाशया शोथ

प्रसार :

- १) प्रत्यक्ष प्रसार
- २) लसिकामार्फत प्रसार
- ३) रक्तसंवाहनामार्फत प्रसार
- ४) योशीमार्फत प्रसार

उपद्रव :

- १) गर्भाशय योशीचा नाश
- २) कोथ
- ३) दुष्टी (स्थानिक)
- ४) रक्तस्त्राव - अर्बुदांतरात / उदरांतरात
- ५) गर्भाशय स्थानप्रेरण
- ६) शोथजन्य विकृति
- ७) अवरोधजन्य विकृति

प्रसारानुसार अवस्था :

- १) प्रथमावस्था - गर्भाशयाशी मर्यादित
- २) द्वितीयावस्था - द्वितीयावर्तात प्रसार
- ३) तृतीयावस्था - गर्भाशयलगत पेशीमध्ये प्रसार
- ४) चतुर्थावस्था - बस्ती व मलाशयामध्ये प्रसार

चिकित्सा :

- अवस्थानुसार गर्भाशय अर्बुदाचे निर्हण अथवा गर्भाशय निर्हण शस्त्रकर्म करावे. (रजोनिवृत्तीच्या काळात्ता विचार शस्त्रकमापूर्वी करणे आवश्यक असते.)

लक्षणविरहीत अर्बुद :

- १) वारंवार तपासणी
- २) गर्भाशयस्थ अर्बुदाचा आकार १२ सप्ताहांच्या गर्भाप्रेक्षा कमी असल्यास नैदानिक परीक्षण वारंवार करावे.

आयुर्वेदीय ल्लीरोग विज्ञान

गर्भाशय अर्बुद

३) आकार कायम राहिल्यास लाक्षणिक चिकित्सा करावी।

४) औषधी चिकित्सेत अर्बुदासाठी लेखन कल्पाचा अभ्यंतर उपयोग करावा।
उदा. चंद्रप्रभा चटी (शिलाजित युक्त), कांचनार गुणगुण, खदिरारिए

५) स्थानिक चिकित्सा - स्थानिक सोहन सोहनोत्तर लेपचिकित्सा करावी।

- अ) सर्जिकाशार + शब्दन्त्रण
ब) कपोतविट + कांस्यचूर्ण + गोमूत्र
क) राठ + कचोरा + पत्रांग + लोध + रसाजन + जेष मध
+ मध

६) योनिगत श्वेतत्त्वाव किंवा योनिगत रक्तत्त्वावावर लाक्षणिक चिकित्सा (स्तंभक चिकित्सा) करावी।

७) अर्बुदाचा आकार वाढत गेल्यास अर्बुद निर्हरण किंवा गर्भाशय निर्हरण शत्रकर्म करावे।

शत्रकर्म चिकित्सा :

१) दुर्बिणीद्वारे अर्बुदनिर्हरण (छेदन) लेखन शत्रकर्म

व्यासी अधिक असल्यास शत्रकर्मातर :

- १) रेडिओथरेपी
२) केमोथरेपी

पथ्य :

गोयूत (पुराण), शालीषष्टीक (जुने)

मुद्रा + पटोल, शिझु
रक्ष कुटुरस, दोपनदव्ये

अपथ्य : पिष्टमय पदार्थ

अम्ल पदार्थ, गुण, मधुरपदार्थ, अभिष्यंदी द्रव्य

प्रकरण बारावे

रक्तगुल्म

चीविशिष्ठ आशयात होणारा गुल्माचा प्रकार म्हणजे रक्तगुल्म होय. यामध्ये

रक्त या शब्दाचा अर्थ रुज असा घेतला जातो।

शोणितगुल्मस्तु ख्यु लिक्या एव भवति

न पुलष्ट्य, गर्भकोठातवागमनवे शोष्यात् ।

च.त्रि. ३/१३

आयुर्वेद संहितावेकी चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता, अष्टांगसंग्रह व काशयपसंहितेमध्ये रक्तगुल्माचे वर्णन आढळते।

गर्भाशय व आर्तव (रज) या वैशिष्ट्यामुळे रक्तगुल्म लिक्यामध्येच आढळतो।

वय :

गर्भाशयक्षम वयातच होणारा व्याधी सामान्य संकल्पना

सामान्य कल्पना :

इत्वस्त्योरन्तरे प्रांत्यः संचारी यदिवाऽवलः ।

चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति किरितिः । सु. च. ४२/४

त्रिदोष संथात होवून चाताच्या अधिक्याते विषम चयापचय कोषामध्ये (आशयामध्ये) होते. गूढमूल असलेला (मूळ निश्चित नसलेला) असा हा दोष संथात एकमेकात मिसळलेला असतो व वातामुळे उद्दुदकृती गुल्म निर्माण होतो.

निदान :

ऋतावनाहारतया भयेन विस्तारगोर्वेणविनिग्रहेश्च ।

संस्तंभनोलेखनयोनिदेवेगुल्मः लिक्यं रक्तपतो ऽन्यैषति ॥

च.त्रि. ५/१८

१) बहुप्रसव

२) गर्भत्वाव, गर्भपतोत्तर स्थानवैगुण्य

३) कष्टप्रसव

- ४) अनिवार्य
 ५) सृष्टिकापरीचर्या न पाठ्यो
 ६) वातप्रधान योनिव्यापद
 ७) व्यवयवेगावरोध
 ८) मानसिक हेतु - भय, शोक, चिंता इत्यादी
 ९) स्त्रीरोगावर चिकित्सा न धेण

निदान :

स प्रकृष्टितो योनिमुखमनुप्रविष्य आर्तव
 उपरुण्डिद् भासि मासि तद्वर्तदम्
 उपरुच्यमानं कुक्षिमधिवर्धयति ॥
 निदानसेवनाने प्रकृष्टित वात स्थानवैगुण्य असलेत्या गर्भाशयात (गर्भाशय
 मुखातन) प्रवेश करतो. त्यामुले आर्तवाचा (रजाचा) रोध होतो. हे अवरुद्ध रज दर
 महिन्याला गर्भाशयामध्ये साठून राहते व लक्षणे उत्पन्न करतो.

संप्राप्ती :

स प्रकृष्टियुद्योगावृत्तस्तस्या वहति शोणितम् ॥
 मारुतश्चुतगम्भया यदा मिश्योपचर्यते ।

तस्या: स वायुरुद्धूनः स्थिरत्वमुपपथ्यते ।
 संवृतं शोणितं तत्र मारुतो विषमं गतः ।
 रजोवहा: समादृतः संस्तम्भयति गर्भवत् ॥
 का.सं.स्त्रिलस्थान ९

वायुः शोणितमादय प्रतिस्थोत प्रपथते ।
गर्भाशयमुद्योगावृत्तस्तस्या वहति शोणितम् ॥

मारुतश्चुतगम्भया यदा मिश्योपचर्यते ।
तस्या: स वायुरुद्धूनः स्थिरत्वमुपपथ्यते ।
संवृतं शोणितं तत्र मारुतो विषमं गतः ।
रजोवहा: समादृतः संस्तम्भयति गर्भवत् ॥

उद्दीपने :

उद्दारसाहुल्यपुरीषबन्ध तृत्यक्षमत्वान्त्रकूजनानि ।
 आटोपमाञ्चानमपकिंशक्ति आसन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ।

अ.नि.अ. ११/६३

- १) उद्दारबाहुल्य
 २) मलावरोध
 ३) तुर्सी
 ४) आंत्रकूजन
 ५) आटोप, आध्यमान
 ६) अपचन (अविपाक)
 ७) अशिवैषम्य

लक्षणे :

रुपावस्थेत वरील लक्षणे आर्तव वह खोतसाचे संदर्भात दिसून येतात.

- १) आर्तवावरोध (अनार्तव)
 २) मैशुन अनिष्टा
 ३) रजेउर्धी
 ४) अनियमित रजःप्रवृत्ती
 ५) स्वन (योनिद्वारे अपान प्रवर्तन)

सगभाविष्येप्रमाणे लक्षणः:

रुपणसंवेद्यः :

- १) आर्तवावरोध (अनार्तव)
 २) हळ्ळास
 ३) अति गलानि
 ४) योनिविवृतता
 ५) योनिगत डुर्गी स्त्राव

बैद्यसंवेद :

- १) स्तुतमङ्गल कृत्याता
- २) रोमराजी उद्ग्राम
- ३) उद्वर्खिदि
- ४) उद्वावर तिरजाल दर्शन
- ५) गुल्म स्पश्नाम्य

गर्भ च गुल्म व्यवच्छेद :

विशेषं रक्तगुल्मस्य गर्भस्य च निबोध मे ।
 अंगप्रत्यंगवान् गर्भस्तरेव च विवेष्टते ॥
 रक्तगुल्मस्तु वृत्तः स्यालोषवच विवेष्टते ।
 स्थानात् स्थानं ग्रजन् गर्भे व्याविष्टं परिवर्तते ॥
 आभेष्टस्ताद्गुल्मो ५ य व्याविष्टं विवर्तते ।
 विपरीत हि गुल्मस्तु मन्दं नन्दं विवर्तते ।
 ता तामवस्था गर्भस्तु भासि भासि प्रपद्यते ।
 गर्भिणी नानमितं ष ज्वर्यते दद्यते ५ पि वा ।
 गुलिभनी ह्या निमितं तु ज्वर्यते दद्यते पि वा ॥
 अस्मिन् विशेषे ५ पि साति संदेहो जायते भवन् ।
 नानागर्भविकासाणां संकाशस्थिष्ठते मतः ॥

का. सं. खिलस्थान १

- १) पिंडश्पात गुल्माची हालचाल जाणवते. गर्भाची अंगावयवांती हालचाल जाणवते.
- २) गुल्माची वृद्धी होते. गर्भशयाची वृद्धी होत नाही. गर्भानुसार गर्भशयाची वृद्धी होते.
- ३) गुल्मवृद्धी निश्चित क्रमाने होत नाही च मंद होते गर्भवृद्धी ही निश्चित क्रमाने होते.

उपद्रव :

ज्वरास्त्रियासकासरोषकाशर्यारसित्यथा: १
शोफश्थोपद्रवा गुल्मे तांशिष्ठकित्सेत् स्वधैर्यजैः: ॥

का. सं. खि. १

ज्वर, अशृचि, श्वास, कास, शोष, काशर्य, अतिं च शूल तसेच शोष हे गुल्माचे उपद्रव आहेत.

असाध्य लक्षणे :

- १) क्रमाने वाढणारा परतु व्यासि अधिक असणारा
- २) तिरा जाल यांनी व्यास असणारा
- ३) कासवाच्या पाठीप्रमाणे उंच व कठीण असणारा
- ४) दृढं मूल असणारा
- ५) उपद्रव्यांनी युक्त असणारा

चिकित्सा :

चरकोत्त चिकित्सा :

- १) गर्भकाल संपल्यावर म्हणजेच १० वा महिना संपल्यावर चिकित्सा कुरावी. (या काळात गर्भ च गुल्म यातील संशय नष्ट झाल्याने संशयरहित चिकित्सा करता येईल. गुल्माची उष्ण तीक्ष्ण चिकित्सा गर्भाची उपथात करणारी ऊते. व ती या काळानंतर योग्य पद्धतीने करता येते म्हणून साध्यता वाढते.)
- २) स्नेहन स्वेदन पूर्वक स्नेहविरेचन घावे

- ५) गुलिभिणीला विनाकारण ज्वर, दाह लक्षणे उद्भवतात. गर्भिणीमध्ये विशिष्ट कारणामुळेच वरील लक्षणे दिसतात.
- ६) गर्भाशय शूल च योनिगत श्वेतस्त्राव हे लक्षण गुल्म असताना होते. गर्भवस्थेत प्राकृततः ही लक्षणे उद्भवत नाहीत.

- ३) गुल्मशिथिलीकरण - पलाशाक्षार २ भाग + घृत १ भाग + तैल १ भाग शिजवून
- ४) भेदन झाल्यास योनिविशेषधन

पिचूः

- अ) पलाशाक्षार + निवडुंगेक्षीर
- ब) शुच्कमस्त्य + वाराहमत्स्यपितभावितवस्त्र
- क) पलाशाक्षार + गुळ + मध + किणव
- ५) अभ्यंतर - लेहन - निलोत्पल क्षार + मध + घृत
- ६) बास्ति - पलाशाक्षार + दूध गोमूत्र + दशमल क्षार
- ७) योनिगत रक्तस्राव असत्यास अभ्यंतरतः
- अ) मांसरस + भात
- ब) मद्य (नवमद्य) पान
- क) अभ्यंग - घृत किंवा तैल

- १) रक्तस्राव अधिक झाल्यास रक्तपितहर चिकित्सा करावी (रुधिरे अतिप्रवृत्तिः तु रक्तपितहरीः क्रिया)
- १०) शूल अधिक असत्यास -
- घृत किंवा तैल - स्वेदन
- अनन्दद्रव्य सिद्ध घृत सेवन
- ११) उत्तरबृहस्ति - जीवनीय सिद्ध घृत
- १२) अनुवासन-बृहस्ति - (रक्तस्राव अधिक असत्यास तिकटव्यानी सिद्ध घृताने अनुवासनः.

सामान्य चिकित्सा सूत्रः

- १) गर्भ व गुल्म यांचा व्यवच्छेद करून निषिचतीनंतरच गुल्म चिकित्सा करावी।
(यासाठी आधुनिक परीक्षणाचा अवलंब करावा)
- २) चिकित्सा करण्यापूर्वी जेठ अर्टुंभावी वैद्याचा सहा घ्यावा।

आयुर्वेदीय लौरेग विज्ञान

- ३) गुल्मनिश्चतीपूर्वी योनिगत रक्तस्राव झाल्यास रक्तसंभन्न चिकित्सा करावा।
- ४) गुल्मनिश्चतीनंतर योनिगत रक्तस्राव असत्यास उपेक्षा करावी। परतु अधिक प्रमाणात असत्यास स्वीचे बलरक्षण करून रक्तप्रदरापमाणे चिकित्सा करावा।
- ५) गुल्मसंप्रासीमध्ये ग्रमुख दोष वात असल्याने वाताची चिकित्सा करावा।

- ६) गुल्म शिथिलीकरण चिकित्सा
- ७) गुल्म भेदन चिकित्सा
- ८) गुल्म अग्निदीपन चिकित्सा
- ९) गुल्म शिथिलीकरण चिकित्सा
- १०) गुल्म ग्राहने तु प्रशास्यति ।
- गंदेऽ ग्रो वर्धते गुल्मः प्रदिष्टे तु प्रशास्यति ।
- शमप्रकोपो दोषाणां सर्वेषां यतदाश्रयो ।

विशेष चिकित्सा :

स्थानिकः कल्कः -

- अ) अर्कक्षीर + तिलकल्क
- ब) यवक्षार + तिलकल्क
- क) अर्कक्षीर किंवा यवक्षार + मांस

पिचूः

- वाराहपित किंवा मत्स्यपित भावित वस्त्राचा पिचूः

वर्तिः

- यवक्षार + गुड + किणव + मध

धूमः

- वस्त्रा + कुष + घृत

उत्तरबृहस्तिः

- अ) गोमूत्र + क्षीर
- ब) गोमूत्र + यवक्षार + दशमूलकाथ सिद्ध क्षीर शोधन निरुह बस्तीः

- दशमूलकाथ + गोमूत्र + क्षीर + सैंधव + तैल
(बरील सर्व चिकित्सा गुल्मभेदन करण्यासाठी)

अभ्यंतर चिकित्सा :

- अ) तिलकाथ + गुड + शुण्ठी + हरिद्रा + भाङ्गी + धूत
 - ब) पिपली + देवदार + भाङ्गी + लताकरंज
 - क) अजमोदा + यवक्षार
 - ड) हरितकी + यवक्षार + सौवर्चल + गोमूत्र
- (भेदन ज्ञात्याकर शेषदोष निर्हणार्थ)
- १) धृतसेवन - पंचमध्य धृत , षट्फल , तिस्रकधृत
 - २) आहार - मांसरस + ओदन
 - त्रिकटू + अजमोदा + लमूण
 - ३) कल्प - कांकायन गुटी , नाराच रस , बडवानल रस
 - ४) अपुनर्भव चिकित्सा

पंचकोलासव , च्याविकासव , कुमारीआसव , पिपल्यासव , अभयारिष्ट

प्रकरण तेरावे

स्त्री-चन्द्रघ्नित्व

एकान्नितपणे विचार या प्रकरणामध्ये केला गेला आहे.
आयुर्वेदाच्या अनेकविध ग्रंथामध्ये स्त्री-चन्द्रघ्नित्वाचे वर्णन आढळते. याचा

व्याख्या :

स्त्री ला वंध्या ही संज्ञा केळ्हा प्राप्त होते याबद्दल खालील उल्लेख आढळतात.

१) स्त्र्यायत्यस्यां गर्भ इति। स्त्री, अनेन वंध्यां निरस्यति ।

च.शा. ४ टीका

जी (स्त्री) गर्भधारणा कळ शकते ती स्त्री इतर सर्व वंध्या

२) वन्ध्या नदातिवाम विद्यात् । सु. उ. ३८/१० मा.नि. ६२

ज्या स्त्रीने आर्तवप्रवर्तन नष्ट ज्ञाले आहे तिला वन्ध्या म्हणावे. (येचे आर्तव हा शब्द रजःप्रवृत्ती व त्रीबीज या दोन्ही अर्थी च्याता.)

वरील वर्णनावरून जी स्त्री गर्भधारणा करण्यास असमर्थ असते तिला वंध्या अशी संज्ञा प्राप्त होते. स्त्रीच्या आयुर्घातील ज्ञात्यावस्था (रजःप्रवृत्तीने पूर्वी) व चुद्धावस्था (रजोनिवृत्तीनंतर) ह्या दोन भ्रवस्था सोडून मध्यमावस्था किंवा तारुण्यावस्था किंवा प्रजननकालावस्था ही अवस्था गर्भधारणेस योग्य असते. वंध्यात्व ह्या लक्षणाचा सविस्तर विचार करण्यापूर्वी गर्भधारणेस आवश्यक असलेल्या घटकोंचा प्रथम विचार कळ -

१) वयः:

१६ वयाविशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु जोडशे ।

समत्वागतवीयों ती जानीयात कुशलो मिष्क ॥ १६ ॥

चु.सू. ३५/१३

सर्वधातू परिपक्व झालेल्या २५ वर्ष वयाच्या पुरुषांनी सर्वधातू परिपक्व अशा १६ वर्ष पूर्ण वयाच्या स्त्रीशी समागम केळ्यास अपत्यप्राप्ती होते.

२) चतुर्विध घटक :

**शुद्धं शुद्धुणा साक्षिभ्याद् गर्भ स्थानिष्ठिपूर्वकम् ।
अनुष्ठेत्राम्बुदीजानां सामन्यात अंकुरो यथा ॥**

ज्याप्रमाणे अंकुरोत्पत्ती साठी क्रतु, क्षेत्र, अम्बू, वीज यांचे एकत्रीकरण आवश्यक असते.

त्याच्चप्रमाणे गर्भधारणेसाठी क्रतु (क्रतुकाल) क्षेत्र (प्रजनन अवयव), अम्बू. (आहार)

वीज (स्त्रीबीज व पुलष्टबीज) यांचे विधिपूर्वक (समाग्रामपूर्वक) एकत्रीकरण आवश्यक असते.

३) सत्त्व व आत्म्याचा विचार :

**शुद्धे शुक्रातिरि सत्त्व स्वकर्मवेशक्येदितः ।
गर्भ संपद्यते युक्तिप्रशात् अप्रिपारिणी ॥**

अ. उद्दय. शा. १/१

शुद्ध शुक्र व शुद्ध आर्तिवाचे संयोगाचे वेळी (स्वकर्म व अक्लेश) असा आल्मा प्रवेश करतो व गर्भउत्पत्ती होते. (यावर्कन्व गर्भधारणेच्या वेळी आल्मप्रवेश व क्षेत्रशरहित मनाचे महत्व आहे असे आढळून येते.

अशा तन्हेने वरील सर्व घटक गर्भधारणेसाठी आवश्यक असतात. त्यापेकी एखादा घटक सुद्धा दुष्ट किंवा विकृत असल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही. म्हणूनच या सर्व घटकांचा वंद्यत्वाच्या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच थोडक्यात वंद्यत्वाच्या कारणाचा विचार सविस्तरपणे पुढे मांडत आहे.

वंद्यत्वाची कारणे:

१) वयः :

स्त्रीला वयाच्या १२ व्या वर्षांपासून रजःप्रवृत्ती सुरु होते. त्यावर्त्तन्व तिचे आर्तिववह लोतस गर्भधारणेच्या दृष्टीने कार्यत झाले असे आनुमान करता येते.

वत्सरात् द्वादशाददर्शं याति पंचाशतः क्षयम् । वा. शा. १/७

आयुर्वेदिय लीरोग विज्ञान

१२ व्या वर्षांपूर्वी म्हणजेच वात्याक्षस्येत धातू परिशुर्ण नसतात तसेच त्यावेळी आर्तिववह लोतसाची पूर्णता: वाढ झालेली नसते. अशा वेळी गर्भधारणा होवू शकत नाही. तसेच वयाच्या ५० व्या वर्षांतीत म्हणजेच रजोनिवृतीनिर धातूक्षय होऊ लागल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

स्त्रीच्या शरीराची परिपूर्णता व स्त्रीविशिष्ट क्रिया यावर शुक्र धातूवै नियंत्रण असते.

२) क्रतुः :

गर्भधारणेस योग्य अशा क्रतुचा विचार करताना क्रतुकाल अवस्था, व्यवायासाठी योग्य काल या दोहोचा विचार करणे आवश्यक आहे. मैथुनासंबंधी नियमांचा विचार पाहता रात्रीचा परिला प्रहर हा योग्य सांगितला आहे. तसेच स्त्रीशी केळवा समाग्राम करावा यासंबंधी पुढीलप्रमाणे वर्णन आढळते.

अतश्चतुर्था बाहीस्थादमी दशभी तथा ।

द्वादशी वापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भाजेत् । भा. प्र. २/१५
द्वादशीतरि ४ व्या, ६ व्या, ८ व्या, १० व्या व १२ व्या दिवशी लीसंबंध रजलावान्तर ठेवल्यास तो काळ गर्भधारणेस योग्य ठरतो. कारण त्याच काळात म्हणजेच क्रतुकाळात प्रसादरूप रजोत्पत्ती अर्थात बीजोत्पत्ती होत असते.

गते पुराणे रजसि न वै चावस्तिते, शुद्धास्तनातो ।

क्षियमव्यापाशा योनिशोणितगर्भाशयामृतमी आचक्षमहे ॥ च. शा. ४/७
अशा तन्हेने क्रतुकाल कफाधिक्य असल्याने गर्भधारणेस योग्य ठरतो. अशा तन्हेने क्रतुकाल पिताधिक्य व रजःकाळात वाताधिक्य असते. या दोन्ही अवस्था गर्भधारणेस अयोग्य असतात. दोषवैषम्यामुळे क्रतुचक्र नियमित नसल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

३) क्षेत्रः :

धेनेभूता स्मृता नारी
बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

या पंतीनुसार स्त्रीपुरुषबीजाचा संयोग होणे व गर्भधारणा होणे हे सर्व स्त्रीच्या आतंववह स्त्रोतसात होत असल्याने आतंववह स्त्रोतस रचनात्मक प्राकृत असणे आवश्यक असते. आतंववह स्त्रोतसाची महणजेच आवर्ता योनिची विकृती असल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही. या विकृती जन्मजात किंवा जन्मोत्तर होवू शकतात. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे -

यदा स्त्रीला योनिताळ्ये बीजे गर्भशयस्थे ।

निर्वतक बीजं प्रदृश्यति तदा वंश्या जनयते ॥

भा.प्र. २/४२

गर्भावस्थेत गर्भर्शय निर्माण होताना बीजविकृति(गर्भर्शय निर्माण करणारा बीजभाग) झाल्यास त्या स्त्रीच्या आवर्ता योनिच्या रचनात्मक विकृतिमुळे ती स्त्री वंद्या संज्ञेला प्राप्त होते. अशा प्रकारची विकृति पुढीलप्रमाणे आढळून येते -

- १) आवर्ता योनि नसणे किंवा आवर्ता योनिची पूर्णता वाढ नसणे
- २) योनिपटल विकृति
- ३) योनिमुख किंवा गर्भर्शय मुख्य सूक्षीवत् असणे
- ४) आवर्तवह धमनी अवरोध असणे
- ५) अंतःफलाची आवश्यक तेवढी वाढ न होणे

जन्मोत्तर निकृती या पुढील कारणाने होतात -

• योनिक्यापदः

न शुक्रं धारयेद्येष्टोऽयोनिरुपदुता ।

च.चि. ३० / ३७.३८

तस्माद्यार्थं न गृह्णन्ति ।

वातादीकुण्ठापर्यंथीपृथक्षीणमलाद्यत् ।

बीजासमर्थ रेतोलम् ।

अ.इत्य.शा. १/१०

तत्र विष्वायां बन्ध्यात्वं भेदुनासहिष्यत्वं आतंवनाशश्च ।

सु.शा. १/१२

• योन्यर्शः :

ते तु योनि उपच्छन्ति आतंवं च ।

राजयक्षमा, पांड या सारख्या अपतरणात्मक व्याधींचा उपद्रव महणून वंद्यत्व आढळते

• स्थानिक कारणे :

वारवार गर्भर्शय लेखन तसेच योनिदुर्दी यामुळे गर्भधारणा होऊ शकत नाही. क्रिचितवेळी यामुळे गर्भर्शय संकोच, आतंववह धमनी अवरोध इत्यादी रचनात्मक विकृति होऊ शकतात.

• आवर्ता योनिची स्थिती प्राकृत नसणे :

उदावर्ता, अंतर्मुखी, संस, अंश, महायोनि इत्यादी मुळे शुक्र धारण योग्य तन्हेने न झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही. अशा तन्हेने आवर्ता योनिची जन्मजात किंवा जन्मोत्तर विकृति असणे हे वंद्यत्वाचे कारण घडते.

४) अम्बु :

या शब्दाना अर्थ दोन प्रकारे विचार करणे आवश्यक आहे.

अम्बु महणजे रस हा अर्थ घेतल्यास पोषक आहारामुळे आहाररस प्राकृत निर्माण झाल्याते त्यापासून प्रसादरूप रजाची उत्पत्ती होते. परंतु अल्पपोषण किंवा कुपोषण आणि आहारविकृतीमुळे प्रसादरूप रजाची विकृति झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही. शुक्रक्षय हे सुध्या वंद्यत्वाला कारणीभूत घडते.

बीजासमर्थ रेतोलम् ।

अ.इत्य.शा. १/१०

अम्बु याचा अर्थ स्थानिक अप॒ धातू॑ असा घेतल्यास प्रथमावर्ताच्या ठिकाणी कमण्याप्राकृत अप॒ धातू॑ (क्लेद) पुरुष बीजाच्या मार्गक्रमणाला (प्रवासाला) उपयोगी ठेण्यात. अन्यथा शुक्रक्षय होण्यात असल्यास किंवा पित्ताधिक्षय असल्यास पुरुष बीज गर्भर्शयात

प्रवेश करने शकत नाही. (व त्याला मृतत्व येते व योनिबाहेर टाकले जाते) यासाठी
आवश्यक असे स्त्री शुक्रब्रह्मण समागमाचे वेळी होत असते.

योषितोऽपि स्वतन्त्रेष्व शुक्रं पुरुः समागमे ।

भा.प्र. १/७२

५) बीज :

याठिकाणी बीज याचा अर्थ स्त्रीबीज म्हणजे शुद्ध आर्तिव व पुरुषबीज असा
धेणे सोयीस्कर ठरेल. या बीजाला विविध कारणांनी अबीजत्व येते म्हणजेच गर्भधारणा
होऊ शकत नाही.

आर्तिवन्मि त्रिभिदोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्ददन्त्वैः ।

सु.शा. २/५

रजोदुर्दी वा आर्तिवदुर्दीमुळे बीजविकृती झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत
नाही.

६) विधि :

स्त्री-पुरुष संयोग हा विधिवत् होणे हे गर्भधारणेच्या दृष्टीने महतवाचे असते.
व्यवयासंबंधी योग्य ते नियम पाळणे आवश्यक असते. अन्यथा पुढील विधिदोषामुळे
गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

• विकृत आसने :

न्यूनावस्थेत मैथुन इत्यादी

• समीरणा नाईव शुक्रोत्सर्गः:

प्रशान्तभूता मदनातपत्रे समीरणा नाम विशेषनाडी ।
तस्या भुखे यत्पतितं तु वीर्यं निष्फलम् स्वात् ।

भा.प्र. पूर्वखंड २/१८

• कष्टसंगः :

उदा. परिष्कृता योनिव्यापद

● अकाली व्यावाय :

कर्तुकालाव्याप्तिरिक्त व्यावाय

● मानसिक कारणे :

लज्जा, संकोच इत्यादीमुळे

७) आत्माप्रवेश :

शुक्र शोणित संयोगाचे वेळी आत्माप्रवेश न झाल्यास, जीवप्रवेश न झाल्यास
ह्याला गर्भधारणा ही संज्ञा प्राप्त होत नाही.

शुक्रशोणित जीवसंयोगे तु खुत कृक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति ।

च.शा. ४/६

शुक्रशोणित गर्भशयरस्यं आत्मप्रकृतिविकारसंमूच्छितं गर्भ इत्युच्यते ।

सु.शा. ५/३

८) मन :

स्त्री-पुरुष गर्भधारणेच्या इच्छेने एकत्र आल्यास गर्भधारणा होते.
चरकाचार्यानी गर्भधारणेसाठी मानसिक प्रसन्नतेची आवश्यकता वर्णन केली आहे.

तत्रात्यशिता शुषिता पिपासिता भीता विमनाशोकाता कृष्णाऽन्यं च
पुंसासमिच्छिति
मैथुने चातिकामा वा न गर्भ धते ।

च.शा. ८/६

९) समयोग :

वरील सर्व घटकाचे एकत्रीकरण एकाच वेळी सम्यक् रितिने न झाल्यास
गर्भधारणा होऊ शकत नाही. अर्थात वरील पैकी एकही घटक विकृत असल्यास वंयत्व
येऊ शकते.

भेतसंहितेमध्ये एकत्रित विचार आढळतो :

वीजदोषाधारा सर्वं न सम्यविप्ररोहिणी ।

आयुर्वेदीय लौरेग विज्ञान

स्त्री-वंनव्यत्व

मातापित्रोस्तु दोषेण तथा गर्भः प्रयच्छति ॥

तस्मात् सम्यग्राहाराध्युकाले ५ थ दम्पती ।

संयोगमेयातां स्मरन्तौ मनसा विभूम् ॥

विष्टुता: स्युरगर्भा वै रसा पञ्चानिषेदणैः ।

संधारणाङ्गा वेगातां योनिदोषाणां वा पुनः ।

योनै दोषोपष्टधायां स (न) गर्भिद्वितीष्टते ।

भेल सं.शा. २/२५

व्यवच्छेदक निदानः :

वंध्यत्व है लक्षण स्वतंत्र वा परतं स्वरूपात् अनेकवेळा आढ़ते. महृणत्व वंध्यत्व या लक्षणाचे व्यवच्छेदक निदान करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

अ) योनिव्यापदः :

विविध योनिव्यापदाचा उपद्रव महृणत्व वंध्यत्व है लक्षण आढ़ते.

ब) विशेषयोनिजा गदा:

न शुक्रं धारयेद्येभिदोष्योनिस्त्रपद्गुता ।

तस्माद्यार्थं न गृहणति खी गच्छत्यमयान् बहुन् ।

च.वि. ३०/३७,३८

- शुक्रधारणा न होणे

- गर्भधारणा न होणे

पुढील योनिव्यापदमध्ये वंध्यत्व है लक्षण स्वरूप आढ़ते.

- असृजा योनिव्यापद - क्रतुविकृति

- अरजस्का योनिव्यापद - बीजविकृती, धारुक्षीणता

- अचरणा योनिव्यापद - शेत्रविकृती

- अतिचरणा योनिव्यापद -

बहुशो मैथुनाचरणादतिचरणा सा च श्लेष्मजनित कणह्योगात्

बहुमेषुनाचरणादतिचरणा वीजं गर्भकुरुरजननं न लभते ।

अत एवोंत तयोर्वीजं न विदतीति ॥

वंध्यत्वाचे ग्रंथोक्त प्रकारः :

आयुर्वेदाच्या हारितसंहिता, चरकसंहिता, माधवनिदान या ग्रंथमध्ये वंध्यायोनिचे प्रकार केलेले आढ़तात. त्यापेकी व्यवहारात आढ़णारे असे हारितोक्त सहा प्रकार आहेत -

वंध्या स्यात्तद्प्रलोकण चाल्येनाव्यधता पुनः ।

गर्भकोच्छस्य भृंगाङ्गा तथा धारुक्षीणादति ।

जायते न च गर्भस्य सम्मूलिका कदाचन ।

काकवंच्या भवद्योका अनन्या द्वितीयका ।

गर्भसावी तृतीयांश कठिता मुनिमुत्तमैः ।

- शुक्रा योनि - क्षेत्रविकृति, अम्बुधय

- षष्ठी योनि - बीजविकृति

- परिज्ञुता योनि - ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।

- सूचीमुखी योनि - क्षेत्रविकृती

- अंतर्मुखी योनि - क्षेत्रविकृती

- वामिनी योनिव्यापद - बीजविकृती / क्षेत्रविकृती

ब) रुजोदुष्टी :

आर्तवस्पि शुक्रत् उपस्थं अवीजनेष ।

अ.सं. शा. १

क) योन्यर्शः :

ते तु योनिं उपच्छन्ति आर्तवं च ।

सु.नि. २/१७

ड) योनिरोगः :

रत्नगुल्म, अर्द्धदि

इ) सावदेहिक व्याधिः

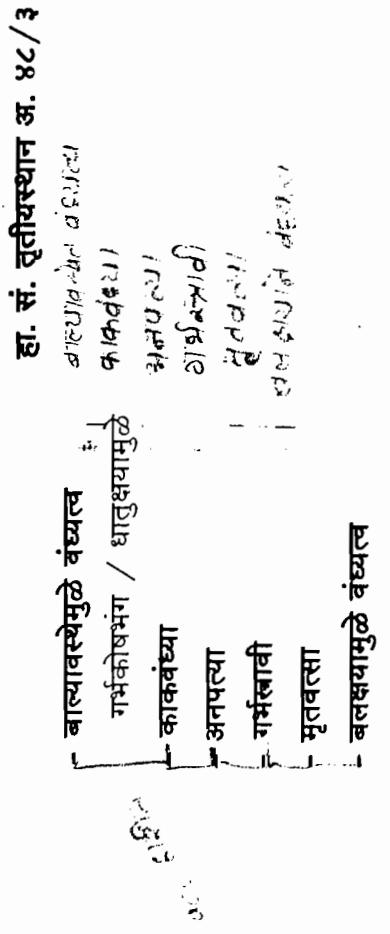
राजयक्षमा

शोष

मज्जाक्षय

मूलवत्सा चतुर्थी स्थापन्थमी च बलकस्थात् ।

४ प्रकार :

माधवनिदान या ग्रन्थात वंध्यत्वाचे दोन प्रकारे विभाजन केलेले आढळते.

वन्ध्यावस्थानां नवथा प्रभेदः प्राकीर्तिता: प्राकान्वैधवर्णः ।
तत्रादिवन्ध्या प्रथमा तु बोध्या तदुद्दयःस्थादिपापकर्मणः ॥
रक्तेन वालेन तर्थैव पितेन श्लेषणा धापि समस्तदोषे: ।
एवं भवेत् पञ्चविधाऽथ तिक्तोऽभूतेन देवेन तथाऽभियासद् ॥
तथा प्रकाशन्तरतोऽपि वन्ध्या चतुर्विधा संक्षिप्ता पुनश्च ।
तत्रादिग्मा वै गदिता तु गर्भस्थाविण्यथाऽन्या मृतपुत्रिका च ।
कर्म्माप्रसूःस्थाव भवा दुतीया सकृतप्रसूर्या नियतं चतुर्थी ।
एषैव लोके किल काकवन्ध्या निगद्यते वैद्यजनैवश्यम् ।
तर्थैव वन्ध्या भवतीह नाशी तर्थैव दन्त्योऽपि पुमान् प्रकीर्तिः ।
तत्पुक्रमध्यस्थितदोषजाते: सर्वं सुषीषिःस्वच्छिवैव बोध्यम् ॥

*का.नि. परिशिष्टम् वन्ध्यारोगनिदान १/५

९ प्रकार :

- १) वातज २) पित्तज ३) कफज ४) शिदोषज
- ५) रक्तज ६) मूत्रज ७) दैवज ८) अभिचारज
- ९) आदिवन्ध्या

हा. सं. दूतीयस्थान अ. ४८/३

- १) गर्भस्थाविणी २) मृतपुत्रिका ३) कर्म्माप्रसूता ४) काकवन्ध्या

१) सावदिहिक परिक्षणे :

- अ) नाव, वय, पता, व्यवसाय इत्यादी
- ब) रजोइतिहास
- क) प्रसव इतिहास
- द) पूर्वोत्पन्न व्याधी इतिहास
- इ) शतकर्म इतिहास
- ई) कुटुंब नियोजन साधनांचा इतिहास
- उ) व्यवाय इतिहास
- ऋ) सर्व खोतस परीक्षण

२) स्थानिक पीरक्षणे :

- अ) बाह्योनिपरीक्षण
- ब) आर्तिववह स्तोतस परीक्षण
- क) योगिनिखाव परीक्षण

आधुनिक मतानुसार :

- १) प्रयोगशालेय परीक्षण
- २) आर्तिववह स्तोतस परीक्षण
- ३) रक्तपरीक्षण - रक्तगट

व्ही.डी.आर.एल.

आयुर्वेदीय लोरेग विज्ञान

स्त्री-वंचन्द्रस्त्र

एन्.आय्.न्ही.

हामोनल तपासणी

ब) मूत्रपरीक्षण

क) योनिस्त्राव परीक्षण : फर्ने टेस्ट इत्यादी

ड) गर्भशय्या परीक्षण : एडोमेट्रीयल ब्रायोस्पी

२) आर्तवाहिनी अवरोध तपासणी :

अ) एन्.एस्.जी. (हिस्टेरो साल्फीनोग्राफी)

ब) लॉरोस्कोपी

क) हिस्टेरोस्कोपी

३) अल्द्रासोनोग्राफी :

४) बीजनिर्मिति परीक्षण : फॉलिकल स्टडी

चिकित्सा (आयुर्वेदोत्तर)

१) निदानपरिवर्जन

२) सार्वदेहीक व्याधीची चिकित्सा

३) आर्तववह स्लोतसगत व्याधीची चिकित्सा

अ) धातुब्रह्मण चिकित्सा

ब) पंचकर्म - वमन, विरेचन, नस्य इत्यादी

क) उत्तरबास्ति

ड) योगेन्दुष्टी चिकित्सा

४) ग्रंथोत्क योग -

अ) ब्रह्मतावरी धृत - चरकसंहिता

ब) काशमर्यादी धृत, शतावरी धृत, फलधृत - आषांगहृदय अष्टांगसंग्रह

क) अष्ट्रांगधार्मिकायेण सिद्धं दुर्घं धृतान्वितम् ।

ऋतुसनाताङ्कानां प्रातं पीत्वागर्भदर्थातिहि ॥

यो.र. योनिव्यापद

ड) एंड्रस्य तु बीजानि मौतुखुगस्यवै ति ।

सर्पिषा परिविहानि निवेत गर्भदानि च ।

यो.र. योनिव्यापद

इ) ज्ञात्वा योनिविशुद्धश तत्र दयान्महौषणम् ।
क्षेत्राद्रिकणीमूलं च पानं गोक्षीरस्युतम् ।
वन्यानां गर्भजननं भवेतलक्षणान्वितम् ।

हा.सं. तृतीयस्थान ४८

इ) कृष्णापराजितामूलं बस्तकीरेण सीपिवेत् ।

ऋतुसनातां श्वहं या तु वन्या गर्भवती भवेत् ।

भ.र.

उ) पिष्ठली शृगबेरेश्व भरिष्व नागकेशरम् ।
धृतेन जहं गीतव्यं वन्याऽपिलभते चुतम् ।

भ.र.

आयुर्वेदिक चिकित्सा :

१) सार्वदेहिक आरोग्य सुधारणे :

अ) आहारयोजना

ब) कुपोषण / रक्तक्षयाची चिकित्सा

क) स्थौल्यावर चिकित्सा

ड) जुनाट व्याधीची चिकित्सा

इ) व्यवायासबंधी योग्य तो सळ्ळा

२) रचनात्मक विकृती असत्यात्स :

अ) सहज विकृती असत्यास शत्रुकर्म उदा. निरुद्ध योनि

ब) आर्तववह वहिनी अवरोध असत्यास शत्रुकर्म

क) गर्भाशय प्राकृत स्थितीत ठेवण्याचे शत्रुकर्म

ड) लॅपरोस्कोपीक निदान व चिकित्सा

३) बीजनिर्भीचे कार्य सुधारणे

अ) गोळ्या - कलोमिकेन सायेट्रूट ५० mg - १५० mg
उत्तराखण्ड उत्तराखण्ड

ब) ह्यमन मेनोपॉजल गोनेंडोटॉफिन ५० मि.ग्रे. ते १५० मि.ग्रे. (आवश्यकते तुसार)

क) ह्यमन कोरिओनिक गोनेंडोटॉफिन
भिर्मन चॉनिनी गोनोट्रोफिन

पुरुष वंध्यत्व :

कारण :

- १) बीजोपघात (बीयदोष)
- २) ध्वजोपघात (शिस्नदोष)
- ३) जरायुज (सहज)
- ४) वीर्यक्षय
- ५) शस्त्रशाराशिकर्म
- ६) व्यवायासबंधी अज्ञान

लक्षण :

- १) व्यवायेच्छा न होणे
- २) अकाली शुक्रप्रवर्तन
- ३) सरक्त शुक्रप्रवर्तन

परिक्षण :

सावदिहिक व स्थानिक परिक्षणे :

१) सावदिहिक परीक्षण :

- आघाताचा इतिहास
- पूर्वोत्पन्न व्याधीचा इतिहास
- शस्त्रकर्माचा इतिहास

व्यावाय इतिहास

- कुटुंब नियोजनाचा इतिहास, जेली इत्यादी
- स्नोतस परिक्षण

२) स्थानिक परिक्षणे:

शिस्त, त्रुषण इत्यादीचे परीक्षण

३) प्रयोगशालेय परिक्षणे :

वीयपरीक्षण (मात्रा, प्रमाण, गती, रचना इत्यादी)
हार्मोनल तपासणी

४) टेस्टीक्यूलर बायांसी :

अवरोधजन्य संप्राप्तीसाठी

५) व्हासोग्राफी :

अवरोध स्थान निश्चिततेसाठी

चिकित्सा (आयुर्वेदोक्त व आधुनिक) :

- निदानपरीवर्जन - व्यसन (तंबाडू, सिमारेट, दाढू इत्यादी)
 - योग्य ते लैंगिक शिक्षण
 - सावदिहिक व्याधींची चिकित्सा
 - वलैल्यचिकित्सा
 - वाजीकरण
- शुक्रक्षयचिकित्सा (धातुब्वहण चिकित्सा)
 - पंचकर्म चिकित्सा
 - स्थानिक विकृतिवर शस्त्रकर्म
 - अ) निरुद्द प्रकाश (फायरमॉसिस)
 - ब) ब्लैरिकोसिल
 - क) शुक्रवह नाडी अवरोध

- बीजनिर्मितीसाठी गोळ्या किंवा इंजेकशन्सचा योग्य तो उपयोग

वरील पद्धतीने त्री व पुरुष दोहोमध्ये चिकित्सा देण्ही अपत्यप्राप्ती न झाल्यास तसेच त्याच्या वध्यत्वाची पुढील कारणे असतील तर गभाशयाचे बाहेर बीज फलित करून ते फलितबीज लीच्या गर्भाशयात वाढवण्याच्या आधुनिक चिकित्सेला प्रवृत्त करावे.

आय.क्ही.एफ् अहंता :

- १) आर्तवाहिनी अवरोध
- २) गर्भशय्या दुष्टी
- ३) शुक्रक्षय
- ४) दैवजात वध्यत्व

विविध प्रकार :

- १) आय.क्ही. एफ् (इन व्हिट्रो फटिलायझेशन) ई. टी. (एम्ब्रियो द्रास्फर)
- २) गिफ्ट (जी.आय.एफ.टी.) (गेंमेट इन्ट्राफेलोपियन द्रास्फर)
- ३) टी.ई.टी. (ल्युबल एम्ब्रियो द्रास्फर)

स्तन होय.

स्तनसंपत् :

हे स्तन कसे असावे याचा उल्खेख चरक शारीरस्थानात केलेला आहे.

तंत्रेय स्तनसंपत् - नातृष्ठां नातिलम्बावन तिक्षणतिदीनो
युक्तपिष्पलको सुखप्रपानो चोति (स्तनसंपत्) ।

च.शा. ८-५३

नातृष्ठां नातिलम्बौ :

स्तन हे थोड्से उचावलेले असावेत ते अधिक ऊंच आणि अधिक लोंबलेले नसावेत. म्हणजेच ते अधिक दृढ (धट) आणि अधिक शियिल नसावेत.

प्रकरण चौदावे

स्तनरोग

निगडीत असतात. त्यामुळे जीरोगांतर्गत त्याचा विचार करावा कि नाही हे वादाचे होईल परंतु स्तन आणि स्तन्याशयाचा जीरोगांतर्गत त्याचा विचार करावा कि नाही हे वादाचे विचारात घेता स्तनरोगांचा सविस्तर विचार याच विभागात करणे उचित होईल, असे वाटते.

स्तनशरीर :

पुरुषेन्योधिकाशान्ये नारीणां आशयाः नयः ।

वा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनो स्तन्याशयो मतो ॥

शा.सं.प्र. छंड ५.१०

स्तियामध्ये पुरुषेन्योधिकाशान्ये नारीणां आशय अधिक असतात हे आपण पाहिले आहेच.

त्यापैकी दोन आशय हे स्त्रीशरीरात उद्धर्भागी (जरोभागी) असलेले स्तन्याशय किंवा स्तन होय.

नातिकृशी : नातिदीनी :

स्तन है पूर्ण वाढ ज्ञालेते असावेत ते अधिक कुश किंवा अधिक स्थूल नसावेत.

युक्तिप्रतको - युक्तिप्रतकाविति उद्भवस्तनदृतो । टीका

स्तन है योग्य स्तनचूचुक असलेते असावेत. हे स्तकचूचुक स्तनाच्या उर्वभागी अशा प्रकारे असावेत की बाळाला सुखप्रपानौ ठरतील. म्हणजेच बाळाला व्यवस्थित स्तनचूचुण करता येईल असे असावे.

स्तनर्संपत्त गुण असलेते स्तन है आदर्श स्तन किंवा स्तनसंपत्त म्हणून म्हटले जाते.

पेशी :

- १) रुग्णां च विशत्यधिकाः । शा.स. ५ खंड ५.११२
- २) रुग्णां तु विशतिरविका (पेशः) तत्र दश स्तनयोः तासां योवने परिवृद्धिर्भवति । अ.सं.शा. ५.११२
- ३) अधिका विशितिः रुग्णां योनिस्तनसमानिताः । अ.हृदय ३/१८

४) रुग्णां तु विशतिरधिका । दश तासां स्तनयोः एककस्त्रियं पंच पंचेति, योवने तासां परिवृद्धिः ।

स्तनमुल मर्मः

स्तनयोरव्यस्ताद् द्रुमुलमुभयतः स्तनमुले ।

स्तनमूल - स्तिराममणि मांसाहिनानि ।

तत्र कफपृष्ठकोहतया छियते ।

स्तनमूल मर्म हे स्तनाच्या खाली २ अंगुले असते. त्याचे प्रमाण दोन अंगुल किंवा एक इच आहे. हे मर्म सिरामर्म आहे. यावरून स्तनमुल मर्म म्हणजे अश्वतर स्तनचूचुण सिराचा भाग आहे. हे मर्म विष्ट झाल्यास लोगेच कफपृष्ठक होवून अत्यधिक फुफ्फुसशोथाने मरण येते.

स्तोतसे :

- १) रुग्णां च अपराणि श्रीणि (ज्ञोतांसि) ए त्वं स्तनयोः ।

सु.शा. ५/१०

आयुर्वेदीय औषधेगा विज्ञान

२) रुग्णां श्रीणाधिकाविति स्युः स्तनयोः ।

शा.सं. ५ खंड ५.४२

पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे लीशरीरतील ३ अधिक स्तोतसामैकी २ स्तोतसे म्हणजेच स्तनचूचुक असलेते असावेत. स्तनचूचुक स्तनाच्या उत्पत्ती व प्रवर्तन हे कार्य करतात. अशा प्रकारे असावेत की बाळाला सुखप्रपानौ ठरतील. म्हणजेच बाळाला व्यवस्थित स्तनचूचुण करता येईल असे असावे.

धमनी :

- १) द्वे स्तन्यं शिया: यहतः स्तनसंक्षिते (धमन्यो) । सु.शा. ९.५
- २) शिदेन स्तनसंस्थितेन द्वयेन शिया: स्तन्यवहनम् । शा. सं. ५ ख ५.३७

स्तनशरीरात स्तन्य वहन करणाऱ्या दोन स्तन्यवह धमन्या असतात.

मर्मः

- १) दक्षोममणि - कालान्तरहरणि । शु.शा. ६.१०
उरोभागी प्रत्येक स्तनाच्या ठिकाणी २ मर्म असतात ही मर्म कालातर प्राणहर अशा परिणामाची असतात.
- २) दक्षोममणि इति स्तनमुले द्वे स्तनरोहिते हे टीका

स्तनमुल मर्मः

- ३) स्तनयोरव्यस्ताद् द्रुमुलमुभयतः स्तनमुले ।
- ४) स्तनमूल - स्तिराममणि मांसाहिनानि ।
- ५) तत्र कफपृष्ठकोहतया छियते ।
- ६) स्तनमूल मर्म हे स्तनाच्या खाली २ अंगुले असते. त्याचे प्रमाण दोन अंगुल किंवा एक इच आहे. हे मर्म सिरामर्म आहे. यावरून स्तनमुल मर्म म्हणजे अश्वतर स्तनचूचुण सिराचा भाग आहे. हे मर्म विष्ट झाल्यास लोगेच कफपृष्ठक होवून अत्यधिक फुफ्फुसशोथाने मरण येते.

सु.शा. ५/३९

स्तनरोहित मर्म :

स्तनचुपुकयोरुर्ध्वद्गुलमध्यतः स्तनरोहितौ ।

स्तनरोहितानि - मांसममाणि, अस्थिहीना : ।

तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासाशासाच्यां च विषयते ।
दोन अंगुळ किंवा एक इंच असते. मर्म विध्व ज्ञात्यास कोष्ठत रक्तसंचय होळन कास आणि श्वासकुच्छतेने मरण चेते.

स्तन्याशय हा एक आशय असल्याने स्तनरोगांचा विचार करताना आशय विकृति आणि आशयामध्ये असलेल्या भावपदार्थाची विकृति. या दोन्हीचा विचार करणे उचित होईल. म्हणूनच स्तनशरीराचा विचार झाल्यावर स्तन्य (स्तन्याशय भावविशेष) या भाव विशेषाचा प्राकृत अवस्थेतील उत्पत्ती, वहन प्रमाण इत्यादी गोष्टींचा विचार करू.

स्तन्यपर्याय :

इरुंचं तु सोमजम् । गोरसः क्षीरमूषस्य

स्तन्यं पुंसवनं पयः । ये (पी) यूषोऽपि भिनवं पयः ।

अभिधान मर्त्यकांड (पुरुष विचार)

इरुंचम् - इरुंते इति इरुंचम् ।

दोहन किंवुळे जे प्रात होते ते इरुंच

सोमजम्:

शीत गुणाचा स्तिंगथ रसधातु म्हणजे सोम आणि रसापासून प्रसादरूप शीराची उत्पत्ती होते म्हणून सोमज

गोरस :

गाय इत्यादी अन्य उभय्या प्राण्यापासून प्राप्त होणारा सारभाग सत्वरूप आणि

पोषक असल्याने गोरस.

क्षीर :

क्षियति । - क्षि धातुचा अर्थ सतत गतिमान असा आहे. स्तन्याशयातून गतिमान होतो म्हणून क्षीर.

ऊर्धस्य :

उर्धसि भवम् ऊर्धस्य ।

प्राण्यांच्या स्तनांना ऊर्ध म्हटले जाते म्हणून ऊर्धसि भवम् ऊर्धस्य ।

स्तन्यम् :

स्तन्योः भवम् स्तन्यम् ।

स्तनातून उत्पन्न होते म्हणून स्तन्य.

पुंसवन :

शीराचा विशिष्ट गुण वृष्य आहे. बलवान शुक्रामुळे पुंत्रोत्पत्ती होते म्हणून पुंसवन.

पयः :

पीयते इति पयः । ज्याचे पान केले जाते ते पेय.

ये (पी) यूष - गर्भवस्येत व प्रसवोत्तर लगेच त्वचाणारे चटु दुध म्हणजे पीयूष

किंवा अभिनव पेय होय.

स्तनक्रिया :

गृहितगर्भाणां आर्तववहना ज्योतेसां मुखान्यवरुद्धयने गर्भेण ।

ततस्तथः प्रतिहतं उर्ध्वमागतं अपरं च उपवीयमानं अपरेत्यभिधीयते ।

शेष शब्दोच्चरतरागातं प्रयोगवरभिप्रतिपद्यते ।

तस्माद् गणिण्यः पीतोऽक्षतपयोधरभवन्ति । - सु.शा ४/२४

स्तनांमध्ये क्षीरोत्पत्ती लियामध्ये यौवनावस्थेत सर्वप्रथम गर्भाधान झाल्यावर होते. गर्भाधान झाल्यावर रजः स्त्राव होत नहीं. अवरुद्ध रजाच्या अंशामुळे स्तनपृष्ठात, परिवर्तन तसेच क्षीरोत्पत्तीचे कार्य सुख होते.

स्तन्य उत्पत्ती :

रसप्रसादो नमुदुः प्रकाहारानिमित्तः ।

कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिविष्यते । सु.नि. १०/१८

खालेल्या अन्वाचे पचन झाल्यानंतर त्याचा आहार रस तयार होतो. त्यापासून झालेला रसधातू सर्व शरीरात व्यान वापू मुर्कत धातुच्या पोषणासाठी पसरविला जातो. या रसाचा जो मधुर प्रसाद (सार) भाग असतो तो सर्व शरीरातून येवून स्तन्यवह कृमन्यामार्फत स्तनात एकत्र येतो व त्यालाच स्तन्य मुटले जाते.

स्तन्यप्रवर्तनः

तदेवापत्यसंस्पशाद्यशनात् स्मरणादपि ।

प्रणहणाच शरीरस्य शुक्रवस्त्रंप्रवर्तते ॥

स्नेहो निरन्तरस्त्रं प्रसवे हेतुलक्ष्यते । सु.शा. १०/२२
स्तन्य हे शुक्रापाणेच आहारजन्यां रसापासूनच उत्पत्त होत असत्यामुळे बालकाच्या (अपत्याच्या) स्पशनी, दर्शनाने, स्मरणाते व बालकाला जवळ घेण्याने स्तन्यप्रवर्तन होते स्तन्यप्रवर्तनाला बालकावरील निरंतर प्रेम हे कारणीभूत आहे.

शुद्धस्तन्यः

यत् कीरमुदके विसमेकीभवति पाण्डुरम् ।

मधुरं चाविवर्णं प्रसां तद्विनिविशेषत् । सु.शा. १०/२५

जे स्तन्य पाण्यात टाकले असता न पसरता तसेच पाण्यात मिसळून एकत्र

आवात्सल्याम्बद्याच्छोकात्क्रोधादस्यपतर्णात् ।

१३४

होते. वणने पांढे व चवीने मधुर असते. ज्या मध्ये दुसरा रंग मिश्र दिसत नाही ते स्तन्य शुद्ध समजावे.

स्तन्यविकृती :

विकृत स्तन्याचा विचार तीन प्रकारे केला जातो.

- १) स्तन्यक्षय
- २) स्तन्यवृद्धि
- ३) स्तन्यदृष्टी

स्तन्यक्षय :

ग्रथामध्ये स्तन्याचे प्राकृत प्रमण दोन अंजली दिले असले तरी काही कारणांनी स्तन्यात्पत्ता होते व त्यामुळे बालकावर लक्षणे दिसून येतात.

निदान (हेतृ) :

१) कोषशोकावात्सल्यादिभिरुप्या: स्तन्यनाशो भवति ।

सु.शा. १०/२४

२) रक्खाजपानकर्षनकोषशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ।

अ.सं. ३.१/२४

३) शोषनाद्वा स्वभावाद्वा यस्याः कीरं विशृष्ट्यते ।

का.सू. १९

४) अवात्सल्याम्बद्याच्छोकात्क्रोधादस्यपतर्णात्,

स्त्रीणां स्तन्यं भवेत्स्वलं गर्भान्तरविधासनात् ।

भा.प्र.पू. खं ४/१०

मानसिक कारणे :

क्रोध, शोक, अवात्सल्य भय

१३५

आवृद्धीय लीरोग विज्ञान

स्तनरोग

आहार :

रक्षान्त्रपत्र

इतर कारणे :

- अतिशोधन चिकित्सा घेणे
- दुसरी गर्भधारणा राहणे
- गर्भधारणेसाठी आधुनिक (हामोनल) चिकित्सा घेणे

लक्षणे :

स्तन्यक्षये स्तनयोम्लानिता स्तन्यासंभवे ५ ल्पतावा ।

सु.सू. १५/१२

- १) मातेचे स्तन म्लान (सैल) होतात.
- २) स्तन्यप्रमाणाने कमी / क्षीण होते.

बालकावर लक्षणे :

अदृशी, अपतर्पण, कुपोषण, निद्रानाश रोदन (अधिक)

चिकित्सा :

१) निदानपरीवर्जन

२) बालकाबद्दल वातस्त्वभावना

३) शतावरी कल्प

४) शतावरी + अश्वगंधा + श्वेतमुसळी + कार्पासबीज क्रांथ

५) पिप्पलमूळ + मरिच सिद्ध दुध

६) पिप्पली + मुस्ता + हरितकी + गुड + घृत दुध

७) भुक्त्याडमुळ सिद्ध क्षीरपाक

८) पिप्पली + पिप्पलमूळ + चव्य + शुणठी+ अजमोदा + जीरकद्वय +

हरिद्राद्य + बीडलवण + सौवर्चल एकत्र चूर्ण करून कोंजीमध्ये शिजवावे

- (यो.र. शीरदोष) (व्यक्तांजिका)

९) आहार - यव, गोधूम, शोलीषट्टीक मांसरस, मुच, लसूण, नारळ यांचा वापर करावा.

भाज्या - अदृशी भाजी + बाजरीची भाकरी + लसणीची चटणी

बिरी - अहलीब, खुसखस, बदाम

१०) विहार - श्रम टाळावेत, स्तनदोहन टाळावे.

स्तन्यवृद्धि :

स्तन्याची प्रमाणात: वृद्धी होण्याने मातेवर तसेच बालकावर लक्षणे दिसून येतात.

निदान :

१) स्तन्यप्रवृत्तीसाठी अधिक प्रमाणात औषधे / आहार घेणे

२) मानसिक कारणे

लक्षणे :

१) स्तन्यं स्तनयोरपीतत्वं मुहुर्मुहुःप्रवृत्ति तोदञ्च ।

सु.सू. १५/१६

स्तनपीतत्व, कठीणप्रसर्ष स्पर्शसहत्व, वारवार स्तन्यप्रवर्तन

बालक - अजीर्ण, उक्लेष, छद्मी

उद्दरशूल - सतत रोदन, ज्वर दुर्गाधीयुक्त मलप्रवृत्ती

चिकित्सा : (माता)

१) निदानपरीवर्जन

२) तेषां यथास्वं संशोधनम् कापणाच

कायादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकृचीति । सु.सू. १५/१६

सु.सू. १५/१६

शोधन व लेखन चिकित्सा करावी।

- ३) संचित स्तन्य काढ़न टाकून स्तन घट बांधणे
 ४) लेप - काळा बोढ़ + तांदूळ
- दुवाचा कल्क
 हरिद्रा + धोत्याची मुळी
- ५) अस्थयतर औषधे -
 अ) लघुमालिनी वसंत
 ब) कफरुदि चूर्ण
 क) काडेचिराईत चूर्ण

५.) अस्थयतर औषधे -

- अ) लघुमालिनी वसंत
 ब) कफरुदि चूर्ण
 क) काडेचिराईत चूर्ण

स्तन्यदुर्दी :

काहीवेळा मातेवे स्तन्य वातादी दोषांती दृष्टित होते त्यावेळी बालकामध्ये व मातेमध्ये विविध लक्षणोपत्पत्ती होते.

निदान :

अजीणित्सात्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
 लवणाम्लकटुकारप्रबिलेशानां च सेवनात् ॥
 मनः शरीरसंतापादस्वज्ञानाभिशि विन्तनात् ।
 सासवेगप्रतीघातादप्रापोदीरणेन च ॥
 प्रमाणं गुडकूतं कृशां दधिमन्दकम् ।
 अभिष्ठन्दीनि मांसानि ग्रास्यानूपोदकानि च ॥
 शुक्त्वापुक्त्वादिवास्वज्ञानमधस्यातिनिषेवणात् ॥
 उनायासादभिघातात् क्रोधाज्ञात्कर्षणिः ॥
 दोषः कीरवहः प्राप्य सिरा: स्तन्यप्रदूष्य च ।

१) आहारविधिविशेषायतनाचे पालन न करणे

च.वि. ३०/२३२-३६

निदानसेवन - दोषप्रकोप - स्तन्यवह स्रोतसात प्रवेश - स्तन्यदुर्दी

आयुर्वेदीय लौरेंग विज्ञान

स्तनरोग

- १) वातज स्तन्यदुर्दी १
 २) पितज स्तन्यदुर्दी १
 ३) कफज स्तन्यदुर्दी १
 ४) द्वद्वज स्तन्यदुर्दी १
 ५) सविप्रातज स्तन्यदुर्दी १
 ६) क्षतज स्तन्यदुर्दी १
 ७) अभिघातज स्तन्यदुर्दी १
 ८) अष्टैक्षीरदोषज स्तन्यदुर्दी १

संग्रामी :

लक्षणे :

वातादि प्रकारामुळे स्तन्यामध्ये पुढील लक्षणे आढळतात.

१) वातज स्तन्यदुष्टी :

तत् कषायं भवेद् वातात् शिस्तचालवते ५ घासि

सु.नि. १०/२३

वातदृष्टिं स्तन्यं कषाय रस युर्क , तसेच पाण्यात टाकल्यावर तरंगते.

बालकामध्ये लक्षणे :

कुशता, आध्मान, मूत्रपुरिषरोध, पांगुल्य, अपस्मार, अक्षेपक.

२) पित्तज स्तन्यदुष्टी :

पित्तादम्नं सकुडकं राज्यो ५ घासि च पीतिका: ।

सु.नि. १०/२३

पित्तदुष्ट स्तन्यं अम्ल तसेच कटुरसाचे असते. पाण्यात टाकल्यावर पिवळ्या रेषा होतात बालकामध्ये लक्षणे - अतिस्वेद, तुण्णा, इवमलप्रवृत्ति, ज्वर, उत्क्लेश

३) कफज स्तन्यदुष्टी :

कफाद घनं पित्तिचित्तश जले चाप्यवसीदिति । सु.नि. १०/२४

कफदुष्ट स्तन्य घन, पित्तिचित्त असे असते. पाण्यात टाकल्यावर पाण्यात तुडते.

बालकामध्ये - छद्मी, हलास, अतिनिद्रा

हृदयं च साक्षिपातिक दुष्ट स्तन्याची लक्षणे दोषानुसार आढळतात.

आईशीरदोष :

आहो शीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्यं वैरस्यं

पैचिळ्यं फेनसंघातो रोक्षं गौरवतिस्नेहश्च । च.सू. १९/३

वैरस्य, फेनसंघात, रुक्ष - वातज

वैवर्ण्य, दुर्गंधी - पित्तज

स्त्रिनिध, पित्तिचित्त, गुरु - कफज

वरील शीरदोषसेवनाने बालकावर दोषज लक्षणे आढळतात.

पंचक्षीरदोष :

पञ्चेव कीरदोषाश्च चीणाश्च कथिता तुष्टे: ।

चनक्षीरोष्णक्षीराम्लक्षीर चैव तथा परा ॥

अल्पक्षीरा शारक्षीरा मुङ्क्षीरा तथा परा ॥

मुङ्क्षीराभवेत्सौख्या पश्चान्या दोषकारका: ॥

हा. सं. द. स्था ५४/१२

बालकावर लक्षणे आढळतात. मुङ्क्षीर वाली भाता बालकाला सुखकारक होते.

चिकित्सासूत्र :

तेषां तु ऋग्याणि शीरदोषाणां प्रतिविशेषम शिस्तमीत्य यथास्तं यथादोषं च वमनविरेचन आस्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशननाय भवन्ति ।

च.सा. ३/५६

१) दोषांच्या अवस्थेनुसार दोषशमन वा शोधन चिकित्सा (वमन, विरेचन, आस्थापन अनुवासन) करावी.

स्तन्यशोधन चिकित्सा :

पाठामहोष्यकुरुदाळ मुस्तमूर्च्छा तुङ्गी

वत्सकफलकिरततिक कटुरोहिणी सारिवा इति दशेनानि

स्तन्यशोषनानि भवन्ति ।

च.सू. १४

विशेष चिकित्सा :

माता व बालक या दोहोवर चिकित्सा करावी लागते.

वातज स्तन्यदुषी :

माता

- अ) मुटु विरेचन
- ब) अनुवासन
- क) देवदार + कुटकी + वचा + कुट्ठ + पाठा + भाङ्गी + पिंपळी + चित्रक + अजमादा + मरिच चूर्ण - दशमूलक्षय
- द) कुमारीआसव किंवा दशमूलारिष्ट

बालकाला चिकित्सा :

- अ) स्वरभेद - यर्षी + कंकोळ + लवंग + खंदिर + शर्करा - मध
- ब) कृशता - मधुमालिनी वसंत
- क) पाचनार्थ - प्रवाळपचामूत
- द) आधान , पुरिषवरोध - नारायण तैल बस्ती

पितज स्तन्यदुषी :

माता चिकित्सा

- अ) पंचवाल्कल क्लाय
- ब) गुडरी + पटोल + तमालपत्र + सारिवा + निंब + चंदन क्लाय

बालकाला :

- अ) अतिस्वेद - वचा + चंदन + उशीर + कोष उद्वर्तन
- ब) द्रवमलप्रवृत्ती - अतिविषा + कुट्ठ + बिल्वमज्जा + शुष्ठी+ काकडशिंगी + दाढिमाबलेह
- क) ज्वर - गुडरीसत्त्व , सूतशेखर, प्रवाळ ,चंद्रकला ,मौक्तिक , मोरावळा , दूध
- द) उत्क्लेश - प्रवाळपचामूत ,मयूरपिंच्छमसी - मोरावळा

कफज स्तन्यदुषी :

माता :

- अ) वमन
- ब) वल्सकादी क्लाय
- क) आरवधादी क्लाय
- बालकाला चिकित्सा -
- अ) लालाक्षाव - हरिद्रा + खदीर + गौरिक
- ब) अतिनिदा - बाळहिरडा - मध
- क) छद्दी - पंचकोलचूर्ण + मध + तूप
- शेखभस्त , प्रवाळपचामूत
- इ) कंहू - चंदनतेल प्रतिसारण

स्तनरोग :

स्तनाच्या आशयाच्या विकृतीचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

स्तनरोगाच्या आशयाचा विचार करून स्तनरोगाचे प्रकार केले तर

- १) स्तन्याशयाश्रित (स्तन्यवह ल्लोतसाश्रित)
- २) स्तनपेशीआश्रित असे २ प्रकार पडतील.

स्तन्याशयाश्रित (स्तन्यवह ल्लोतसाश्रित) स्तनरोग :

स्तनविद्रुषी : (स्तन्यवह ल्लोतसाश्रित)

स्वरम :

- अत्यंत घोर - गंभीर स्वरपापाचा

व्याप्ति :

- अधिकत: स्तन्यवह ल्लोतस (वाम / दक्षिण)

- दुष्य : रेमन्ट
रक्त, मास, मेद, त्वचा

वयः

सक्षीरो वाप्युग्रधौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ लिया ।

ज्या काळात स्तन्यवह स्रोतस कार्यकारी असतात त्या काळात (ग्रन्थिएँ /
मृतिकावस्था) स्तनविद्रधि होतू शकतो.

हेतुः

- १) स्तन्य हा रसाचा उपधातु असल्याने स्तन्यदुष्टी ज्ञात्यानंतर स्तनविद्रधि होतो त्यासाठी महत्वाचा हेतु आहारसंबंधि नियम न पाळणे - विरुद्धाहारसेवन, विषम मात्रेत सेवन, विदाही, गुरु, उष्णपदार्थ, रुक्ष, शुष्क पदार्थसेवन. यामुळे अश्रिमाद्य ज्ञात्याने साम आहारसोत्पत्ती होते. यातून उत्पन्न रसधातुपासूनी अशुष्द्ध किंवा विदुष स्तन्योत्पत्ती होते.
- २) विहार - विषम व्यायाम, आचात (बालकाचे डोके / दात लागणे - क्षतनिर्भिती)
- ३) मृत बालकामुळे स्तन्यसंचिती.
- ४) जंतुप्रादुर्भाव - मुख्याक ज्ञालेत्या बालकाने स्तनपान करणे व जंतुप्रादुर्भाव पसरणे.

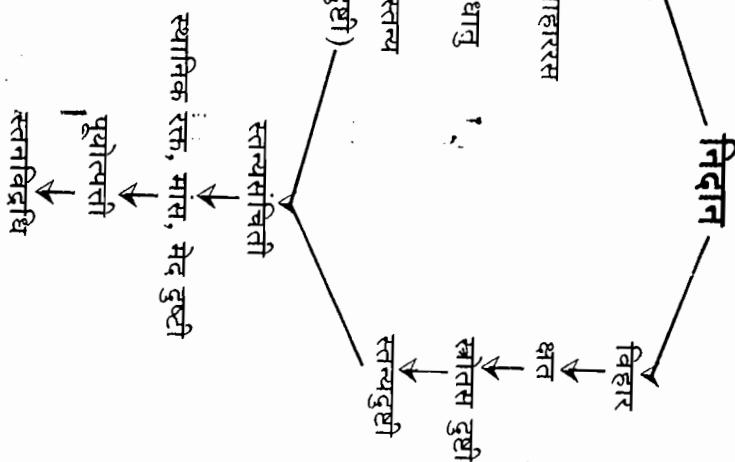
संप्राप्तीः

- सक्षीरो वाप्युग्रधौ वा प्राप्य दोषः स्तनौलिया: ।
- रक्तं नांसञ्च संदृश्य स्तनरोगाय कल्पते ।
- पश्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।
- लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ सु.नि. १०/२६,२७.
- स्तन्यपूर्ण व अलस्तन्ययुक्त असे स्तन्यवह स्रोतस दोषानी दुषित होतात. त्याबरोबर रक्तदुष्टी, मांसदुष्टी होतून स्तनविद्रधिची व्यक्तता होते.

अवस्था :

प्रकारः

लक्षण :

आमावस्था	वैद्यसंवेद्य
स्थानिक :	रुग्णसंवेद्य
स्तनगैरव	स्तनालदर्शन
स्तनतोदवत वेदना	स्तनस्पर्श - कठीण

साविदिहिक :

अनन्नाभिलाषा
अंगगैरव
अश्रिमांद्य

पच्यमानावस्था :

स्थानिक :

रुग्णसंवेद्य
उत्सेध
आरक्षवर्ण
स्पर्शासहत्व

साविदिहिक :

तृष्णा
भक्तदेष
अरति
निदानाश

एकावस्था :

रुग्णसंवेद्य

स्थानिक -

वेदना (कमी)	स्पर्श - पूयसंचिती
स्पर्शासहत्व कमी	त्वचा - पाइर
कण्ठ	सुरकृत्या
पूयप्रचिती	

साविदिहिक :

ज्वररेत्य कमी
दाह कमी
अनेच्छा

चिकित्सासूत्र :

- १) शेषामेषु कर्तव्या त्वरितं शोफवत् क्रिया ।
पह्न या बहिरुनाथं भित्ता ब्रणवदावरेत् ॥ सु.चि. १६/३
आमावस्थेत विद्रधिवर ब्रणशोथवत् चिकित्सा करावी. पक्षावस्थेत भेदन
चाल्यावर (किंवा केल्याकर) ब्रान्ती चिकित्सा करावी.
- २) स्तनजे ब्रणवत्सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् । अ.डदय चि.१३/२८
स्तनविद्रधिवर ब्रणवत् (अपलेपन, पाचन इत्यादी) चिकित्सा करत अस्तना
उपनाह चिकित्सा करू नये. (कारण उपनाहामुळे स्तनांच्या ठिकाणी
असलेल्या मुटु मांसाचा कोय होतो.)
- ३) स्तनांचे दोहन करावे. (संचित स्तन्य बाहेर पिळूत काढणे) त्यामुळे
आमावस्थेत विद्रधता, विदाहावस्थेत विपाक आणि पक्षावस्थेत नाईव्रण
अवस्था प्राप होत नाही
- ४) जलौकावचारण आमावस्थेत करावे.

विशेष चिकित्सा :

आमावस्था - स्थानिक चिकित्सा

आयुर्वेदिय औरोग विज्ञान

१) विस्तारपन :

बोटाने मर्दन कल्पना लोतोरोध नाश करावा व स्तन्यनिर्हण करावे

२) लेपन : लेपगोदी

लताकरं + काळाबोल + रक्तचंदन

दशगंगलेप

अभ्यंतर चिकित्सा :

१) वरुणादी क्राथ

२) स्तन्यशोधक गण क्राथ
(अ.ह.सू. १५)

(मुस्ताकवायि द्विनिशा द्वितीला भलातपाठात्रिफलाविषाड्या)

३) शोभाजन क्राथ + हिंगु + सैंधव - प्रातकालसेवन

४) त्रिफला गुणगुळ

पच्यमानावस्था : स्थानिक चिकित्सा

- लेप - चंदन + वाढा + सारिवा + मांजिष्ठा

- पारिषेक - षडगोदक पारिषेक

अभ्यंतर चिकित्सा :

- चंद्रकला रस

- सूक्ष्मनिफला + गंधक रसायन

- देवदार्यादी क्राथ

पच्यावस्था :

पक्षे च दुर्घटहरिणीः परिष्वेत्य नाडीः ।

कृष्णाञ्च चृदुक्कुण्ठं विदधीत शस्त्रम् ॥

सु.चि. १७/४७

विद्रविला पक्षावस्था आत्यावर दुर्घट (स्तन्यवह) वह नाडी व कृष्णउचूक वग़दून विदधीचे भेदन शालकर्म करावे.

स्तनरचनेमध्ये वर्णन केल्यानुसार स्तन हे त्वचा, मांसतु किंवा मांसपेशी करणाऱ्या धमन्या या सर्वांनी बनलेले असतात. त्यामुळे या सर्वांच्या आप्रयाने किंवा यांच्या पैकी एकातही विगुणता आत्याने पुढील दोन व्याधी दिसून येतात-

१) स्तनवज्र किंवा स्तनकील

२) स्तनाबुद्द

स्तनवज्र / स्तनकील :

या व्याधीचे वर्णन सुश्रुत संहिता, माधवनिदान तसेच काश्यपसंहितेमध्ये शत्याधिकार म्हणून आढळते.

तुणं कीटं तुषं शूलं नाशिकाकानि लोष्टकः ।

केशोर्गस्त्यादिकं विद्याद्वज्ञित्युपचरतः ॥

तुण, कीटक, धान्याचे तूस, शूल, माशयाचे (काटे) अंग, खडा (बारीक),

केस, लोकरीचा उकडा, हाडचा उकडा इत्यादीना वज्र असे म्हटले जाते.

वरील पैकी एखादे वज्र स्त्रीच्या अन्नपानाबरोबर सेवन केले गेल्याने स्तनवज्र हा व्याधी उत्पन्न होतो.

संप्राप्ती :

सहायपानेन यदा धात्री वज्रं समर्थने ।

पर्यामानेन पाकेन ह्युनप्रत्याज्ञ पच्यते ॥

अपच्यमानं विविलमं वायुना स्मुदीरितम् ।

रसेन सह संपूर्णतं याति स्तन्यवहः स्तिरः ॥

सर्वस्रोतांसि हि स्त्रीणां विवृतानि विशेषतः ।

तत्परोधसासाध क्रिंग्र विकुर्स्ते क्रिया ॥

का.सं. सू. १९

अन्नपानासमवेत सेवन केलेले वज्र (अन्न नसल्याने) पच्यमानावस्था किंवा

पक्षावस्थेमध्ये न पच्याने अपक असे वज्र कलेदाशी संमिश्र होऊन वायुने प्रेरित होऊन रसासह स्तन्यवह सिरामध्ये जाते आणि विवृत अशा स्तन्यवह लोतसात पोहोचल्याने

स्तनामध्ये तसेच साविदीक लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षणे :

रुपाणि पीतवजाया: प्रवक्ष्यात्यत उत्तम्

अजीर्णमरतिलनिनिमित्तं व्यथा रुचिः ।

परभेदोऽसर्वश्च शिरोऽक दवथुग्रहः ।

कफोत्कलेदो ज्वरस्तुष्णा विहमेदो मूत्रसंग्रहः

स्तंभ स्त्रावश्च कुचयोः सिरजालेन सततः ।

शोथशूलरुजादाहैः स्तनः स्प्रहुं न शब्द्यते ।

स्तनकीलकमित्याहुर्भिजस्तं विद्यक्षणाः ।

कीलवत् काटिनोऽस्तु बाधमानो हि तिडति ।

का. स.सू. १९

स्थानिक लक्षणे :

स्तंभः, स्त्रावः, शोथः, रुजा, दाहः, सिरजालदर्शनः, स्पर्शास्त्रहत्वः

साविदीहिक लक्षण :

अरति, ग्लानि, अकारण व्यथा, असच्चि, पर्वभिद, अंगमर्द, शिरःशूल, नेत्रदाह,

कफोत्कलेद, ज्वर, तुणा, अतिसार, मूत्रग्रहः.

चिकित्सा :

वक्र विमार्गं न ज्ञात्यास बालकाच्चा आचृषणमुल्ते स्तनातन बाहेर येते
अथवा स्तनदोहनामुल्ते दृढं तसेच रक्ताबरोबर बाहेर पडते. स्तनकीलाची ग्रंथोक्त
चिकित्सा गुहीलप्रमाणे दिली आहे.

घृतपानं प्रथमतः शस्यते स्तनकीलके ।

स्तोतांसि मार्दवं स्तोहायात्ति वज्ज्वच व्याव्यते ।
निदेहो मर्दनं युक्त्या पायनं च गलेन च ।

शीता: सेका: प्रलेपाच्च विरेकः: पश्यभोजनम् ।

स्त्रावणं आविदायस्य दोषदेहत्यपेक्षया ।

पक्षस्य पाटनं कुर्यान्त्यां विद्यधिवच तत् ॥

का.सं.सू. १९

- घृतपान

- स्तनांचे युक्तिपूर्वक दोहन मर्दन (अंगुली)

- शीतसेक किंवा प्रलेप

- विरेचन

- पश्यभोजन

- दोषावस्था पाहन् अपक्रवस्थेत स्त्रावणकरावे

- पक्वावस्थेत विद्यधिसम पाटन करावे.

स्तनाबुदः :

अर्बुदान्या प्रकारांपेक्षी स्तनशरीराचा विचार करता स्तनामध्ये दोन प्रकारे
अर्बुद आढळतात.

१) रक्तार्बुदः : स्त्रावयुक्त, मृदुः आशुकारी

२) मांसार्बुदः : अल्पवेदनायुक्त, अपाकी, कठीण स्थिर, चिरकारी

वय - साधारणपणे ४५ वर्ष ते ५५ वर्ष

प्रमाण - गर्भशय मुख अर्बुदाच्चा खालोखाल प्रमाण आढळते.

अ) पार्श्व उर्ध्व बाजू ६.० %

ब) अंतर उर्ध्व बाजू ६ %

क) पार्श्व अध बाजू १२ %

द) अंतर अध: बाजू १० %

ई) स्तन तुच्छक १२ %

निदान :

- यौवनावस्था लवकर येणे
- रजोनिवृत्ती उशीरा होणे

- अनपत्यता

- आनुवांशिकता (मातृकुलात स्तनार्बुदाचा इतिहास- आई, बहिण, मावरी इ.)

- गर्भाशयार्बुद
- स्तन्युष्टी
- स्तनउच्चक त्रण
- अतिमर्दन
- आधात

मांसार्बुद संप्राप्ती :

ग्रामप्रदेशे क्वचिदेव दोषः : समूच्छिता मांसमधिप्रदृष्ट्यवृत्तं स्थितं मंदरुजं
महान्तमनल्पमूलं विरवृष्ट्यपाकम् ।

कुर्वन्ति मांसोपचयं तु शोफं तन्मर्दं शास्त्रविदो वदन्ति ।

सु.नि. ११/१३

ग्रामप्रदेशे क्वचिदेव दोषः : समूच्छिता मांसमधिप्रदृष्ट्यवृत्तं स्थितं मंदरुजं

वृत्तं स्थिरं महान्तमनल्पमूलं विरवृष्ट्यपाकम् ॥

कुर्वन्ति मांसोपचयमत्यगाधं तन्मर्दं शास्त्रविदो वदन्ति ।

मा. नि. ३८/१८ भा.प्र.वि. ५४/१८

वृद्धं दोष मांसाला दुषित कल्न (स्तनाश्रित) वृत्त, स्थिर, मंदरुजायुक्त, मांसोपचय किंवा शोथ उत्पन्न करतात. त्यालाच अर्बुद म्हणतात. माधवनिदानकार च भावप्रकाशकारानीं मांसासह रत्क दुषित झाल्याने अधिक खोल व अधिक प्रसारित मांसाचा शोथ उत्पन्न होते असे वर्णन केले आहे.

रत्कार्बुद संप्राप्ती :

दोषः प्रदुष्टे रुधिरं सिरास्तु संपीड्य संकोच्य गतस्त्वपाकम् ।
सारसावभुवहृति मांसमिड मांसाङ्गैराचितमाशुद्धिम् ।

भवत्यजसं लविरं प्रदुष्टमासाव्यभेतुधिरात्मकं स्यात् ।
रत्कक्षयोपद्रवपीडीतत्वात् पाण्डुर्भवेत् सो ५ ईदपीडीतस्तु ।

सु.नि. ११/१५, १०

सिरास्त्यं शोणितं दोषः संकोच्यानुप्रपीड्य च ।

पाचयेत्य तदानांचं सामावं मांसमिडितम् ॥

मांसाकुरैषितं याति वृद्धिं चाशु ज्ञेततः ।

अजसं दुहस्तिरं भूरितच्छोणितार्बुदम् । अ.सं. उ.३४/१६,

अ.इ. उ.२९/१६, १०

प्रदुष दोष, रत्क तसेच सिराचे संकुचन कल्न सिरामध्ये जाऊन पाकहित किवा ईषत् पाक युक्त खावयुक्त मांसाकुरयुक्त आशुकारी मांसशोथ उत्पन्न करतात. त्यातून सतत दुहरताक्षाव होतो त्यालाच रत्कार्बुद असे म्हणतात.

लक्षणे :

व्यासीनुसार लक्षणे दिसून येतात.

१) प्रथमावस्था :

वेदनाराहित, अनियमित, चल स्पर्शास कठीण ग्रंथी - २ सें.मी. पेशा लहान

२) द्वितीयावस्था :

ग्रंथीचा आकार वाढतो - ५ सें.मी. पेशा लहान

अनियमिता वाढते

अचल होवू लागते.

ग्रंथीच्या बाजूच्या कक्षाग्रंथी स्पर्शगम्य क्वचित वेळी ग्रंथी सक्राण होते.

३) तृतीयावस्था :

ग्रंथी त्वचेशी संसक्त होते मांसशोफ - ५ सें.मी. पेशा मेठी व्रणाची

व्याप्ती होते.

स्तनबुद्धक आत ओडले जाणे

४) चतुर्थ अवस्था :

ब्रणाची व्यासी अधिक वाढते.

शोथ पूर्णता अचल होतो.

स्नाव अधिक प्रमाणे वाहतात.

सप्तू स्तनबुद्धक

स्तनबुद्धक अत्याधिक रक्तवर्णी, पिटीकायुक्त

परीक्षणे : (नैदानिक)

१) दर्शन, स्पर्शन परिक्षा

२) सोनोग्राफी (मॅग्नोग्राफी)

३) स्नावपरिक्षण

अबुद्दाचा प्रसार अधिक झाल्यास सावेदिहिक लक्षणे आढळतात.

१) काशर्य, दौर्बल्य

२) अग्निमांद्य, अनन्नाभिलाषा

३) ज्या बाजूच्या स्तनात अर्बुद असेल त्या बाजूला हस्तशूल हस्तशोथ

४) ओजनक्षम

स्तनबुद्धाचा प्रसार चार प्रकारे होतो

१) प्रत्यक्ष प्रसार

२) तसिकांमार्फत

३) रसरक्तामार्फत

४) पेशीमार्फत

चिकित्सा :

भेषज चिकित्सेच्या दुर्घीने मांसार्बुद व रक्तार्बुद असाध्य असल्याने शत्याधिकार समजून व्यासीतुसार दुषित भागाचे निर्हण करावे.

शाळकर्मातर ब्रणावर खालील गंथोक्त चिकित्सा करावी.

- १) अजाशकृत + शिशुमूल, लाक्षा, तसेच सुरस क्षार कांजीमध्ये कुट्टन कपड्यामध्ये बाधून स्वेदन व मर्दन करून अर्कपत्राने बांधावे. (अ. हृदय)
- २) सुरण कंद जाळून वृत व गुळ मिळून लेप करावा. (भा.प्र.)
- ३) मूलकक्षार + हारिद्राक्षार + शंखचर्ण लेप (भा.प्र.)
- ४) शिशु तसेच मूलक बीज + सर्षप + सुरसा + इंद्रियव + करवीर बीज ताकात कुट्टन लेप (भा.प्र.)
- ५) यवक्षार + विंगाबीज + गंधक एकत्र कुट्टन सरड्याच्या रक्तात मिश्रित करून लेप (यो.र.)
- ६) गंधक + मनःशिला + शुणी + विंगा + नागभस्म समझाग चूर्ण सरड्याच्या रक्तात मिश्रण करून लेप (यो.र.)

अर्बाचीन मतानुसार चिकित्सा :

- १) शाळकर्म - स्तनार्बुदाच्या व्यासीतुसार स्तन, स्तनाश्रित स्नायु, कक्षाग्रार्थी निर्हण
- २) रेहिंओथेरपी
- ३) केमोथेरपी

स्थानिक चिकित्सा

यादि: क्रियाभिजायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषज्ञो स्मृतम् ॥ च. सू. १६/३४

बैद्याने केलेल्या ज्या क्रियेमुळे (कर्मामुळे) विषमावस्थेतील शारीरीक धातू व दोष हे साम्यावस्थेत आणले जातात त्या सर्व क्रियाना चिकित्सा असे म्हणावे. चिकित्सेचे वेगवेगळ्या कार्यानुसार, पद्धतीनुसार अनेक प्रकार पडतात. त्यापैकी सावदेहिक चिकित्सा व स्थानिक (बाह्य) चिकित्सा हा प्रकार आढळतो. स्त्रीरोग चिकित्सा करत असताना अभ्यंतर चिकित्सेबोरोबर योग्य स्थानिक चिकित्सेचा अवलोकन केल्यास लक्षणोपशम लवकर होतो व कार्यसुकरता घेते.

स्थानिक चिकित्साचा ग्रंथोत्तर संदर्भ पाहता ढीरोगावर अवस्थानुसार पुढील स्थानिक चिकित्साचा विचार करावा लागतो -

- १) योनिधावन
- २) परिषेक
- ३) कर्कट
- ४) मिठ्ठ
- ५) लेप
- ६) पिचू
- ७) चर्ती
- ८) घूपन
- ९) उत्तरबस्ति

अहंता (ग्रंथोत्तर):

- १) योनिव्याप्त
- २) रक्तगुल्म
- ३) योन्यश्च

- ४) गर्भस्थापना
- ५) गर्भव्याप्त
- ६) गर्भिणी परिचर्या
- ७) प्रसवविकृती - मुद्दगर्भ, अपरासंग
- ८) सूतिकावस्था
- ९) कुर्दंचियोजन
- १०) स्तन्युदृष्टी
- ११) स्तनविद्रृष्टी
- १२) स्तनदृष्ट्व

स्थानिक चिकित्सा कार्य :

- १) दोषप्रत्यनिक
- २) शोधन
- ३) शमन

स्थानिक चिकित्सा कालावधी :

स्थानिक चिकित्सा ही परिपूर्ण चिकित्सा होऊ शकत नाही म्हणून सावदेहिक चिकित्सेबोरोबर स्थानिक चिकित्सा किती दिवस चावी ? दिवसातून किती वेळा चावी ? तसेच किती वेळ चावी ? आणि ढीच्या क्रतुञ्चक्रामध्ये कधी चावी ह्या सर्व कालावधीचा विचार खालीलप्रमाणे अवस्थानुसार करावा.

- १) चावती योनिमध्ये स्थानिक चिकित्सा करताना क्रतुकालातच करावी. उदा. १)
- २) स्थानिक लक्षणांचा उपशम होईपर्त चिकित्सा चावी.
- ३) अवस्थामध्ये योग्य तो परिणाम दिसेपयंत चिकित्सा चावी. उदा. मुद्दगर्भ.
- ४) चिकित्साद्रव्यांच्या कार्यानुसार (शोधन वा शमन) कालावधी ठरवावा.

स्थानिक चिकित्सेची निवडः

स्थानः

ग्रंथोक्त वर्णन केलेल्या स्थानिक चिकित्सांपैकी एका व्याधीवर अनेक स्थानिक चिकित्सेचे वर्णन आढळते. अशा वेळी योग्य स्थानिक चिकित्सेची निवड खालील मुद्दे ताक्षात घेवून ठरवावी.

- १) व्याधि / लक्षणांची कारण
- २) व्याधि / लक्षणांचे चिरकारीत्व
- ३) लक्षणांची तीव्रता
- ४) स्थानवैगुण्य

स्थानिक चिकित्सा कार्मकर्त्त्वः

१) रसाने कार्यः

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या रसाने कार्य होते.
उदा. उडुऱ्यवसिद्धदैल पिचू. (कषाय रसप्रधान)

२) वीयनि कार्यः

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या वीयनि कार्य होते.
उदा. चंदन किंवा उशीरकूर्ण पिचू.

३) गुणाने कार्यः

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या गुणाने कार्य होते.
उदा. धूपन द्रव्ये इत्यादी.

यापुढे प्रत्येक स्थानिक चिकित्सेचे विस्तृत वर्णन पाहूः

१) योनिधावनः

योनि + धावन
अर्थ - योनि + धावति शुभ्यति इति धावनम् । योनि शुद्ध करणे

प्रथमावर्ती

चिकित्सा कालावधीः

ऋतुकालावस्थेत ८ दिवस

वेळः

- १ ते १.५ मिनिट
- २) व्याधि प्रमाण : काय / क्षीरपाक, सिद्ध जल
- ३) अहता :

योनिगत श्वेतलाक्ष

योनिशैथिल्य

योनिदाह

योनिशूल

योनिशोथ

रजोदृष्टी

- ४) योनिव्यापद - (वातज, पितज, कफज, अचरण, उपखुता, उदावर्ता, अंतमुडी, कणिनी, पुत्रक्षी, महायोनि)

उपकरणे :

एनिमा पांट, कॅथेटर

प्रधानकर्मः

योग्य त्या रुणेला योग्य कालावधीमध्ये बाह्य रुणविभागामध्ये बोलवावे.
रुणेला बस्तिरिक्तता करून उत्तानावस्थेत (लिथोटॉमी) झोपण्यास सांगून प्रथमावतामध्ये निर्जितुक रबरी नळी (कॅथेटर) प्रविष्ट करावा. क्वाढ द्रव्याने भरलेला एनिमा पांट साधारणतः ५ कुट अंतरावर धरावा. कोणा द्रव्याने प्रथमावताचे धावन करावे.

उपद्रवः

अधिक उर्ण द्रव्यामुळे योग्य तो उपशम न मिळणे
शीत द्रव्यामुळे योग्य तो उपशम न मिळणे

२) योनिपरिषेक :

योनि + परिषेक

योनि + परितः सिञ्चनम् सेकः ।

योनिच्या सर्व बाजुंगी शेक देणे

स्थान :

बाह्ययोनि

चिकित्सा कालावधी :

५ ते १० मिनिटे

चिकित्सा द्रव्यप्रमाण :

तैल / सिद्ध तैल

अहंता :

- योनिव्रण
- योनिपिठीका
- योनिशोथ

प्रधानकर्म :

योग्य त्या रुग्णेला उत्तानावस्थेत ज्ञापण्यास सागून कोण्ठा तैलाची किंवा वाटला कोण्ठा सिद्ध तैलाची ४/५ इंचावरून सतत धार योनिच्या ठिकाणी सिंचन करावी.

३) कल्कधारण चिकित्सा :

कल्क :

शुष्क द्रव्यं द्वेणा ५५. प्लृत्य पिण्ड । चूर्णीकृतमाद्र्मोषधिद्रव्यम् ।

कोरडे द्रव्य पाण्यात भिजवून वाटलेला गोळा किंवा वाटलेला ओला पदार्थ म्हणजे कल्क

अशा प्रकारचा कल्क योनिमध्ये धारण करणे

स्थान :

प्रथमावर्ते

चिकित्सा कालावधी :

१ ते २ तास / ऊतुकालावस्थेत ८ दिवस

चिकित्सा द्रव्यप्रमाण :

५० ग्रॅम

अहंता :

- योनिदुष्टी
- उपचुता योनिव्याप्त
- वातज योनिव्याप्त
- पित्तज योनिव्याप्त
- कफज योनिव्याप्त
- अचरणा योनिव्याप्त
- योनिकङ्ग

उपकरणे :

मांजरपाट वस्त्र, औषधी द्रव्य कल्क

प्रधानकर्म :

औषधी द्रव्याचा कल्क एक पदरी वस्त्रामध्ये गुळाळून त्याला दोरा बांधावा.
हा तयार केलेला कल्क वस्त्रासहीत निर्जुकीकरण करावा.

योग्य त्या रुग्णेला प्रवेशित करून उत्तानावस्थेत प्रथमावर्तामध्ये कल्क बसवावा व दोरा बाहेर ठेवावा. योग्य कालावधीनंतर कल्क बाहेर काढून कोण्ठा जलाने योनिधावन करावे.

उपद्रव :

- योनिदाह
- योनिरक्षता
- योनिदुष्टी

उदाहरण :**उपद्रव :**

- लोध कल्क (उपचुता)
- तिलतैल + मांसी (वातज)
- पंचवल्कलकल्क (पित्तज)
- प्रियंग + गोळफळ (कफज)

४) पिण्डचिकित्सा :

औषधी द्रव्यांचा शिजवून तयार केलेला गोळा वस्त्रात गुंडाळून योनिमध्ये ठेवणे. कल्काच्या मानाने घटु असा गोळा असतो. साक्षात अग्रीशी संपर्क असल्याने उणा कीर्यात्मक असतो.

स्थान :

प्रथमावर्त

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ४ तास (आमून्हेवग)

अहंता :

- कफाधिक्य
- क्लेदाधिक्य
- संस

उपकरणे :

शेगडी, पातेले, चमचा, औषधी द्रव्य तैल, वस्त्र (मांजरपाट)

प्रधानकर्म :

औषधी द्रव्याचे वस्त्रात चूर्ण पाणी मिसळून शिजवून घ्यावे. शिजवल्यावर त्वामध्ये थोडा स्त्रेह घाळून निर्जनक वस्त्रात गुंडाळून दोरा बांधावा. तयार झालेला हा पिंड प्रवेशित रुणोच्या प्रथमावर्तात ठेवावा.
योग्य कालावधीनंतर पिंड काढून टाकावा.

आयुर्वेदीय जीरोग विज्ञान**स्थानिक चिकित्सा**

- योनिदाह
- योनिरुक्षता

- स्त्रावदुर्दृष्टी

- वेशवार पिंड

५) लेपचिकित्सा :

वस्त्रात चूर्ण द्रवात मिसळून किंवा औषधी द्रव्य द्रवाच्या सहाय्याने उगाळून त्वाचा विशिष्ट भागावर थर लावणे व वाळवणे लेप ३ प्रकारचा :

- १) प्रलेप - पातळ लेप
- २) प्रदेह - जाड लेप - न वाळणारा
- ३) आलेप - मध्यम जाडीचा

स्थान :

प्रथमावर्त / स्तन

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ४ तास, लेप वाळेपर्यंत

अहंता :

- योनिशैथिल्य
- अपरासंग
- स्तनविद्रुढी

प्रधानकर्म :

वरीलप्रमाणे लेपद्रव्य तयार करून त्याचा विशिष्ट भागावर लेप लावावा.
वाळल्यावर काढून टाकावा.

उपद्रव :

- स्थानिक दाह
- अपेक्षित उपशय न होणे

प्रधानकर्म :

- उदा. :
- अपरासंगमध्ये - गुड + शुष्ठी लेप योनिस्थानी
- योनिशैथिल्य - पलाश / उडुब्बरफल + तिळतैल
- स्तनविद्रधि - (आमावस्था) दशांग लेप

६) पिचूचिकित्सा :

पिचू :

स्थूलकर्पटिका

- कापसाचा जाड बोळा

बाधला जातो. तयार झालेला पिचू स्नेहत / द्रवात बुडवून वापरला जातो. चूणाचा उपयोग करावयाचा असल्यास चूर्ण कापसाच्या पातळ स्तरामध्ये ठेवून त्याचा मोदककार पिचू बनवून वापरला जातो.

प्रकार :

(आकारानुसार)

- १) लंबाकार - १ अंगुळे जाड व ४ अंगुळे लांब असा पिचू
२) मोदकाकार - १ इंच लांबी रुंदी जाडीचा मोदक कार पिचू

स्थान :

प्रथमावर्त - लंबाकार

द्वितीयावर्ताच्या मुखाशी - मोदक कार

चिकित्सा कालावधी :

५ ते ६ तास आमूतवेग

अहंता :

- योनिक्वापद

- गर्भिणी परीचर्या (९ वा महिना)

- अपरासंग

- गर्भनिरोध

योग्य त्या रुणेस बाह्यरुणविभागात बोलावून उत्तानवस्थेत प्रथमावर्तमध्ये पूर्वी सांगितल्याप्रभागे तयार केलेला निर्जुक पिचू स्नेहत किंवा द्रवात बुडवून बसवावा. पिचूला बाधलेला दोरा योनिबाहेर पर्यंत येईल अशा मापाचा असावा. जेणेकहन ५-६ तासाने पिचू काढताना सुलभता येईल.
द्वितीयावर्ताच्या ठिकाणी (गर्भर्शय मुखाच्या) असलेल्या लक्षणासाठी पिचू चिकित्सा करताना मोदकाकार पिचू गर्भर्शय मुखापाशी बसवावा व योग्य बेळी त्याचे निर्हरण करावे.

उपद्रव :

स्नावदुषी
योनिदुषी

उदा. -

- गर्भनिरोधासाठी निबैलैत बुडवलेला पिचू
- अपरासंग - शतपुष्टा + हिंग + कोण + गोळफळ सिद्ध तैलात भिजवलेला पिचू

७) वर्तिचिकित्सा :

वर्ति :

विकेशिका

- त्र्यात खालावयाची वात

वर्तिक्रिया :

चतुर्थेन काथेन पाकात वर्त्याकारता कर्तव्या ।

- चूणाच्या चौपट काढा घालून आटवून वातकाढी करणे

वरील चर्णनानुसार वर्तिचे २ प्रकार

- १) कार्पासवर्ति
२) कल्कवर्ति

स्थान :

योनि, योनिस्थानी ब्रृण, स्तनस्थानिवरण

चिकित्सा कालावधी :

मुहर्तमात्र / २ ते ३ तास

अर्हता :

- दुष्क्रण
- कफज योनिव्यापद
- उपर्जुता योनिव्यापद
- कणिनी योनिव्यापद
- रक्तक्रिया

प्रथानकर्म :

वर्ति त्यार करण्यासाठी द्रव्याचे मुक्खम कूर्ण किंवा कल्क घेवून त्यामध्ये आवश्यक तेवढे पाणी / स्नेह घारून १.५ अंगुळे रुद व १ इंच लांब अशा वर्ति त्यार कराव्यात. त्या वर्ति सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

शुष्क वर्ति वापरण्यापूर्वी त्यावर एकपदी वस्त्र गुंडाळून दोरा बांधावा व जंतुच करून घ्यावी.

योग्य त्या लगेला बाह्याऱ्ण विभागात बोलावून अपल्यपथामध्ये वर्ति बसवावी. २-३ तासांनंतर वर्तिला बांधलेला दोरा ओढून वर्ति काढून टाकावी.

उपद्रव :

योनिनुटी

उदा. -

- कफज योनिव्यापद - पिंपळी+ सैंधव + कुष + उशीर + बाळंतशेपा कल्कवर्ती
- आर्तव प्रवर्तक - कढुंबी बीज + दत्ती + पिपली + गुड + मदनफलबीज + सुरा + यष्टीमधू + स्तुहीक्षीर + वर्ति
- कणिनी योनिव्यापद - कुष + पिपली + अर्कपत्र (कोमल) + सैंधव + छागमूत्र

c) धूपनचिकित्सा :

धूमद्रव्यांनी योनिला धूरी देणे (धूपनद्रव्ये: धूमदानम् धूपनम् ।)

स्थान :

बाह्यांयोनि

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ५ मिनिटे

प्रकार :

- १) चिकित्सास्वरूपात
- २) स्वास्थ्यरक्षणार्थ

काशयपोत्क :

?) जागम - बालप्रहात

२) उदिभज - स्त्रीरेग

प्रथानकर्म :

- अर्हता :
- अनार्तव
 - दुष्क्रण
 - उपर्जुता योनिव्यापद
 - रक्तगुल्म
 - योनिकांडू
- लीनार्भ, उपविष्टक, नागोदरमध्ये गर्भाशय शोधनासाठी
- विलंबित प्रसव
 - सूतिका परिच्छयेत अंतभाव
 - संतति प्रतिबंधक

उपकरण :

- घमेले, विटा किंवा कमोड चेअर
- धूपन द्रव्ये :
- कुष, अगरु, गुणगुळ, देवदार, वाचिंगा, वचा, सरळ, निंबन, गौर सर्षप

प्रधानकर्म :

घमेल्यामध्ये निखारे (शेणाच्या गोवेच्या किंवा कोळसा) वेचवून त्यावर धूपत

१६७

आयुर्वेदीय स्त्रीरेग विज्ञान

स्थानिक चिकित्सा

१६६

द्रव्ये टाकल्यावर जो थूर येतो तो थूर स्नेहयुक्त योनिस्थानी चावा.

उपद्रव :

योनिरक्षता

योनिदाह

उदा.

- उपर्युक्ता योनिव्यापद - राल + यव + गुगुळ + त्रिकटु + कडुबीबीज + तैल
- योनिकंडू - बृहती + दालहल्द + हल्द याचा धूप
- विलंबित आची - कट्टुबी + सर्षप + सर्पकात - धूप
- मूतिका परिचयेत - कुष + आगू + गुगुळ + न्यग्रोध
- संतिप्रतिबंधक - निम्बकाघ

१) उत्तरबस्ति : (ग्रंथोक्त वर्णन)

१) उत्तरमार्गेण दीयमानः तथा श्रेष्ठुणतया चोत्तरबस्तिः ।

च.सि. ३/५० चक्र

अर्थ : उत्तरमार्गात् महणजे मूत्रमार्ग व जननमार्ग यामध्ये चावयाचा बस्ति.

किंवा ज्याचे गुण उत्तम आहेत, श्रेष्ठ आहेत तो बस्ति

२) निरुहाउतरभुतेरण वा मार्गेण दीयते इत्युत्तरबस्तिः ।

अ.सं. सू. २८/८

निरुह ज्या मार्गात् गुदात चावयाचा असतो त्याच्या उत्तरमार्गात् महणजेच मूत्र व जनन (योनी) मार्गात चावयाच्या बास्ति.

अहृता :

उत्तरबस्तिविधानं मूत्राधाते मूत्रशुक्रार्थदोषे अशमरीक्रो हितम् ।

सु.चि. १/१०

अर्थ :

मूत्राधात, मूत्रशुक्र, रज यांचे विकार व अशमरीक्रावर उत्तरबस्ति उपर्युक्त

जुगु :

तुद शुक्रशोणितं चाक्कानां पुष्पदेहेन तस्यं नाशं च कष्टम् ।

मूत्राधाताउत्तरदोषान् प्रवृद्धान् योनिव्याप्ति सास्थितिं चापरायः ॥

शुक्रोत्सेकं शर्करामशमरी च शूल बस्तौ तंसणे मेहने च ।

योनिविशंशरूलु योनिव्यापद्यस्त्वरे ।

सु.चि. ३७/१२५२

तुष्टशुक्र तुष्टशोणित, अत्यार्तव, आर्तवनाश, कष्टार्तव, मूत्राधात, मूत्रदोष, मूत्रवृद्धि, योनिरोग, अपरासग, शुक्रवृद्धि, शुक्राशमरी, बस्तिशूल, वक्षणशूल, इद्रियशूल असे इतर बस्तिरोग उत्तरबस्ति नाश करते.

योनिविशंशरूलु योनिव्यापद्यस्त्वरे ।

अ.सं.सू. २८/७४

विधि :

पूर्वकर्म :

- १) स्नेहन स्वेदन
- २) मलमूत्रविसर्जन
- ३) यवागू सेवन (सधृतभीरयवागू)
- ४) अधोदरस्थानिक स्नेहन

प्रधानकर्म :

जतानाया शयानाया: सम्यक् संकोच्यसात्कृथनी

उर्ध्वजान्वैलिये दद्यात्तानाये तिचक्षणः ॥

अ.सं. २८/७७

उर्ध्वजान्वैलिये दद्यात्तानहेसत्रेण योजयेत ॥

सम्यक् प्रपीडयेद्योनि दद्यात् सुमुडुपीडीतम्

त्रिकणिकेन नेत्रेण दद्याधोनिमुख प्रति ।

सु.चि. ३७/११४, ११५

१) आसन :

सर्पेला पाठीवर झोपण्यास सांगून गुडध्यात पाय वाकवून कडेला बांधावे.

२) योनिभागाची औषधाने स्वच्छता

३) आवश्यक तेवढा भागाउधडा ठेवून बाकी सर्व भाग (पावलांपर्यंत)

जंतुनाशक कमङ्गांनी आकर्षणे.

४) योनिविक्षण यंत्राने गर्भाशय मुख दिसल्यावर केकमुख शस्त्राने पकड़ावे.

५.) एषणी यंत्राने गर्भाशयाची व्यासी व स्थिती पाहावी.

६.) बस्तियंत्रात (सिरिजमध्ये) द्रव्य घेऊन बस्तिनेत्र (केंथेटर केंच्यूला) गर्भाशय मुखातून आत घालणे.

७) अत्यंत सावकाशापणे १ ते १.५' फिनिट बस्तिद्रव्य गर्भाशयात घालावे. (रुणेच्या नाडीवर लक्ष ठेवावे)

८) सर्व यंत्रशर्ते काढून रुणेला १० फिनिट लुऱ्जासनात झोपण्यास सांगावे परंतु अत्यधिक अवस्थेत कठुन सताना सुधा बरसी घावा.

काल :

स्फीणामातविकाले तु योनिर्झनात्यपादृते ।

विदधीत तदा तस्मादनुतावपि चालये ॥ अ.सं. सू. २८/७३

आतंविकालात गर्भाशय मुख विवृत असल्याने बस्तिद्रव्य गर्भाशयात पोहोचते. परंतु अत्यधिक अवस्थेत कठुन सताना सुधा बरसी घावा.

द्रव्यप्रमाण :

१) स्लेह :

स्नेहस्य प्रसुतं आत्र स्वांगुलीमूलसंभितम् ।
देवं प्रमाणं परमवर्णं बुद्धिविकलितपतम् ॥

सु.चि. ३७/१०६

गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्नेहन द्विगुणेन तु ॥

सु.चि. ३७/११५

उत्तरबस्तिच्या स्नेहाचे प्रमाण प्रसुत प्रमाण हे स्वांगुलीमूलाने मोजून घ्यावे. ही स्नेहाची उत्तम मात्रा. यापेक्षा कमी मात्रा बुद्धिविकल्पाने करावी.

गर्भाशयशोधनासाठी स्नेहाची मात्रा दुप्पत (२ प्रसुत) घ्यावी.

२) क्राथ :

काथप्रमाण प्रसुत, किया द्विप्रसुतं भवेत् ।

कन्धेतरस्या, कन्धायात्तद्वस्तिप्रमाणमेकम् ॥ सु.चि. ३७/११६

पुरुषांमध्ये कायाची मात्रा एक प्रसुत, स्त्रियांमध्ये कायाची मात्रा दोन प्रसुत कन्धामध्ये स्वांगुली मापाने एक प्रसुत

३) बस्तिनेत्रप्रमाण :

तासां अपत्यमार्गे तु निदव्याच्चतुर्गालम् ।
हंगुल मूळमार्गे तु कन्धानां लेकमङ्गलम् : ।
विदेय चांगुलं तासा विद्यदुक्ष्यते यथा ।

सु.चि. ३७/१०४,१०५

स्त्रियाच्या योनिमार्गात - ४ अंगुळे
स्त्रियाच्या मूळमार्गात - २ अंगुळे
कन्धाच्या मूळमार्गात - १ अंगुळे

सम्यक योग लक्षणे :

उत्तरबस्ति सम्यक योग लक्षणे व्यापद व चिकित्सा स्नेहबस्तिप्रमाणे आहेत.
उदा. वातप्रधान योनिव्यापद - अम्ल रस + तेल
पित्तप्राधान्य योनिव्यापद - मधुर रस + कीर
कफप्राधान्य योनिव्यापद - कटुरस + मुद्दा
अरजस्त्वा शुष्का - कुट्झ + काशमरी सिद्ध घृत
उदावर्ती - निशोत्तर तैल
१वेतस्त्वाव - पचवलकल क्राथ
रत्नप्रदर - पंचवलकल क्राथ

च्यवहारात उत्तरबस्ति :

अर्थ :

गर्भाशयशोधनासाठी स्नेहाची उत्तम मात्रा दोन प्रसुत घ्यावे. गर्भाशयात / जननमार्गमध्ये दिला जाणारा बस्ति त्रुतुकाळी १ ते १.५ मिनिटे

स्थान :

गर्भाशय (द्वितीयाचतुर्तून तृतीयाचतुर्मध्ये) मुखातून गर्भाशयामध्ये त्रुतुकाळी १ ते १.५ मिनिटे

द्रव्य प्रमाण :

क्राथ / तैल / घृत - ५ ते ७ मि.ली.

आयुर्वेदीय लीरोग विज्ञान

१७०

१७३

स्थानिक चिकित्सा

अहृता :

- रजोदुष्टी
- अरजस्का योनिव्यापद
- रक्तप्रदर
- उदावर्ता योनिव्यापद

उपकरणे :

वस्त्रद्रव्य मिरीज (१० ते २० मिली.) रबरी केंथेटर किंवा स्कू केन्युला किंवा इनसेमिनेशन केन्युला किंवा रिकामी एम.आर. मिरीज, तालयन, कंकमुख शत्र, रम्पन होन्डीग फोर्मेप

पूर्वकर्म :

उत्तरबस्तिचे आधीचे दिवशी एक अनुवासन व १ निरुह बस्ति द्यावा. शुचिता.

प्रधानकर्म :

- १) क्रतुकाली रमणेला प्रवेशित कल्न अनुवासन, निरुहोत्तर उत्तरबस्तिसाठी छ्यावे.
- २) रमणेला उर्ध्वजान्वास्थ अवस्थेत शक्तिकर्म मंटीरात झोपण्यास सांगावे.
- ३) योनिचा भाग निर्जुक द्रव्यांनी स्वच्छ केल्यावर योनि सोडून इतर भाग निर्जुक वाचा लळादित करावा.
- ४) योनिमध्ये तालयन प्रवेशित केल्यावर गर्भाशयमुख कंकमुखशस्त्राने पकडावे
- ५) रमणेला हेड लो पोझीशन द्यावी त्यानंतर बस्तिनेत्र गर्भाशय मुखादृत गर्भाशयात प्रवेशित करून मिरीजने द्रव्य सावकाश (१ ते १.५ मि.) आत ढकलावे. सर्व उपकरणे काढून घ्यावीत.

पश्चातकर्म :

रमणेला २४ तास हेड लो पोझीशन द्यावी. सलग ३ दिवस ते ५ दिवस बस्ति द्यावी.

उपद्रव :

- १) तीव्र अधोदरशूल
- २) बस्तिद्रव्य त्वरीत बाहेर येणे.
- ३) रक्तप्रदर - करंज तैल
- ४) उदावर्ता योनिव्यापद - तगरादी तैल.

अनुभविक योग :

- १) वंध्यत्व - फलघृत

- २) रजोदुष्टी - देवदाव्यादी तैल

- ३) रक्तप्रदर - करंज तैल

- ४) उदावर्ता योनिव्यापद - तगरादी तैल.

संदर्भ- सूची :

१. चरक संहिता - चक्रपाणिदत्त टीकेसह
२. सुश्रुत संहिता - डल्हण टीकेसह
३. अष्टंग हृदय
४. अष्टंग संग्रह
५. ब्रेल संहिता
६. हारित संहिता
७. काश्यप संहिता
८. माधव निदान - मधुकोष व आंतकदर्पण टीकेसह
९. योगरत्नाकर
१०. भावप्रकाश
११. भैषज्य रत्नावली
१२. पुरुष विच्य
१३. दोष घातुमल विज्ञान
१४. कौमारसूत्रांत्र - वैद्य निर्मला राजवाडे
१५. आयुर्वेदिक कस्सेसू. इन गायनेंकालॉजी - डॉ. निर्मला जोशी
१६. आयुर्वेदिय प्रसूति तंत्र एवं स्त्रीरोग - शामा १ व २
- डॉ. प्रेमवती तिवारी
१७. आयुर्वेदिय महाकोष - प्रथम-द्वितीय खंड

